

Rác András

Életrajz

Rác András festőművész Fillér utcai műteremlakásában él feleségével. Zsóka és András mindig nagyon kedvesen fogadott. A budai bérház negyedik emeleti lakásában számos értékes tárgy emlékeztet Erdélyre, a szülőföldre. A festett bútorok, a népi cserépedények, valamint a művész mozaikmunkái jól megférnek egymás mellett. Igazi „művész” hangulat fogadja a lakásba érkezőt, festőpaletta, festékek, a mozaikkészítés alapanyagai, ecsetek stb. számos dolog emlékeztet arra, hogy itt festőművész él.

András májustól októberig a régi szentendrei művésztelepen alkot. Munkáit most kezdi igazán felfedezni, amit a művész egyáltalán nem bán.

Legfontosabb egyéni kiállításai: 1967, Műcsarnok, Bp.; 1969, G. Lambert, Párizs; 1970, G. Le Rempart, Brüsszel; 1973, Perrins G., London; 1975, Szekszárd; 1977, Győr; 1979, Jurisics-vár, Kőszeg; 1981, Pécs; 1980, Dorottya G., Bp.; 1981, 1982, 1983, G. Preuss, Hamburg; Salon für Abstrakte Kunst, Hotel Reichshof; 1981-85, Városi

kiállítócsarnok, Nebbiensches Gartenhaus, Frankfurt am Main; 1989, Művésztelepi Galéria, Szentendre; 1992, VizualArt Galéria, Bp.; 1995, Németvölgyi úti iskola, Bp. Rendszeresen részt vesz kollektív tárlatokon, legutóbb: Őszi tárlat 2000, a Szentendrei Régi Művésztelep kiállítása, Művésztelepi Galéria, Szentendre. Köztéri művei többnyire beépített mozaikok: üzletház (Dunaújváros); Nagy Lajos király úti lakóház (Bp.); Bukarest úti autóbusz-pályaudvar (Bp.); munkásszállás (Pécs, Uránváros); Iskola (Miskolc); autóbusz-pályaudvar (Balatonalmádi); Kálvin téri üzlet (Bp.); repülőtéri iroda (Budaörs); megyei önkormányzat (Ózd); sportcsarnok (Békéscsaba).

Az apai nagyszülőkről sokat nem tudok. Erdély déli részéről, Karánsebesről származtak [Karánsebes (románul Caransebeș, németül Karansebesch) – rendezett tanácsú szabad királyi város volt Krassó-Szörény vm.-ben (1881-ig Szörény vm. székhelye), 1891-ben 5500 lakossal (55% román, 35% német, 7% magyar), 1910-ben 8000 (49% román, 30% német, 8% magyar) lakossal. Görög keleti püspökség, járási szolgabírói hivatal, kir. törvényszék és járásbíróság, kir. közjegyzőség, püspöki teológia székhelye, továbbá kereskedelmi és iparostanonc-iskola, a 20. század elején görög keleti tanítóképző, állami főgimnázium nagy internátussal, állami polgári fiú- és leányiskola, kereskedelmi szaktanfolyam. A város ipari létesítményei: parketta-, hordó-, kaptafa-, tégl- és fűrészgyárak. Trianon óta Romániához tartozik, lakosainak száma 1922-ben 7600 fő volt. – A szerk.]. Nagypapát Róth Adolfnak hívták. 1852-ben született, és 1932-ig élt. A nagypapa 1927 körül került Aradra. Előtte végig Karánsebesen élt. Foglalkozását tekintve fakereskedő volt. Úgy tudom a családi elbeszélésből, hogy tönkrement. Öregkorában Aradon élt egyedül. Külön lakásban lakott, és a szülei tartották el. Illetőleg azért szálltak a fiai, a Róth fiúk is. Ernő, Józsi meg Zsiga biztosan. Az aradi házat apámék bérelték neki. Adolf nagypapa nyolcvannégy éves korában halt

meg Aradon [*Ha a születési és a halálozási évszám korrekt, akkor 80 éves volt, amikor meghalt. – A szerk.*]. Ott is van eltemetve, valószínűleg a zsidó temetőben. Hét éves voltam, amikor meghalt, így sok emlékem nincs róla. Apuval, amikor egyszer együtt meglátogattuk, ült egy fotelban, nem is állt föl, és egy hosszú pipa volt a kezében, ami egészen a földig ért, azt szívogatta. Nem emlékszem rá, hogy nézett ki, csak nekem mint gyerekek borzasztó öregnek tűnt. Ami a vallást illeti, én úgy érzem, hogy a család nem volt nagyon vallásos. A nagyünnepeket megtartották, de ez az egész apai családra jellemző volt, hogy nem nagyon voltak vallásosak, és kóserok sem voltak tudomásom szerint. Lehet, hogy volt egy-két kóser dolog, de mi ezt nem vettük észre. A nagypapa magyarul és németül beszélt. Amikor leveleztek apuval, akkor sokszor németül írtak. Egymás között azonban inkább magyarul beszéltek.

A nagymamáról semmit nem tudok. Apám halotti anyakönyvi kivonatából tudom, hogy Hercz Rozália volt a neve. Hogy mikor született, nem tudom, én sosem találkoztam vele. Csak annyit tudok, hogy 1913-ban meghalt. Mindenesetre tíz gyereke volt, és a tíz gyerek közül édesapám volt a legfiatalabb.

Édesapámat gyakorlatilag az egyik testvére, Gizi néni [Róth Gizella] nevelte, aki a legidősebb volt a Róthok közül. Giza néni apunak a kedvenc nővére lett élete végéig. Apu volt a legfiatalabb, és Giza néni még ott, Karánsebesen vette magához. Kiskorától nevelte, mert a nagypapa tönkrement, nem tudták eltartani a sok gyereket. Hogy férjnél volt-e akkor már Giza néni, azt nem tudom. Giza néni az 1920-as évek elején került Temesvárra, amikor én olyan három-négy éves voltam, akkor ő már Temesváron volt. Temesváron Giza néni egy lisztüzletet vezetett. Lisztet és terményeket árult zsákokban. Kis boltocska volt, olyan öt-hat méteres helyiség, ami két részre volt osztva. Az első részben volt egy pult, ott adagolta a lisztet Giza néni, meg ott volt a kassza is. Voltak kis zsákok is, meg edényben is volt áru. A nagy zsákoknak volt egy külön helyiség a hátsó részben. Akik bejöttek, kis tételben vettek. Háziasszonyok jöttek nagyrészt, akik a főzéshez vették a lisztet. Nagyon jellegzetes szagok voltak, emlékszem. Giza néni egyedül volt ebben a lisztboltban. Szerettünk odajárni az öcsémrel, mert akkor játszhattunk a liszttekkel. Ez még messze a háború előtt volt, az 1930-as évek elején lehetett. Ott nem éreztük azt a gazdasági krachot, ami az egész világon megjelent [lásd: 1929-es gazdasági világválság]. Nem tudom, hogy a bolt a háború után működött-e még.

Ahogy én emlékszem Giza nénire, egy kedves asszony volt, kicsit „formás”. Jó körülmények között élt egy kétszobás lakásban. Mivel apám pótanyja volt, úgy gondolta, hogy minket is istápolhat, különösen apám halála után. Giza néniék nagyon zsidók voltak. Azt hiszem, hogy egy kicsit nehezteltek is ránk, hogy nem zsidó nőt vettünk feleségül. Gizi néni férje egy Rosner nevű zsidó ember volt. Két gyerekük született, Margit és Pál. Margit férje Hugó Grünfeld volt. A Hugóéknak volt egy fehérneműüzletük Temesváron. Zsebkendőt meg női fehérneműt árultak. Nem tudom, hogy mi lett ezzel az üzlettel. Margitot jól ismertem, azoknál voltunk az ostrom után, és nekik még jelentőségük lesz a történetemben. A holokausztot túléltek. Tudtommal Hugó bácsi Izraelbe került Margittal együtt, és kivitték Gizi nénit is. Ez az 1950-es években lehetett, és Haifán telepedtek le. Pálról csak annyit lehet tudni, hogy 1932-ben meghalt. Én úgy tudom, hogy öngyilkos lett.

Róth Ernő született másodiknak, és 1932-ig élt. Terka néni volt a felesége, aki 1970-ben halt meg. Ernőt én nem ismertem, de azt tudom, hogy ügyvéd volt Bukarestben. Két gyerekük született, László és Lili. László 1912-ben született, és 1988-ban halt meg. Román Laci néven élt, és ő is

ügyvéd volt, szintén Bukarestben. Ő úgy élte túl a deportálást, hogy volt egy német származású barátnője, akivel együtt élt. Laci Bukarestben maradt élete végéig. Feleségét Cellának hívták, és 1989-ig élt. Lili 1920-ban született, még él. Férje, Weiss Imre 1912-ben született. Temesváron élnek. Nekik egy gyerekük van.

A testvérek közül a harmadik Róth Zsigmond volt. Ő 1878-ban született, és 1951-ig élt. Brezoiban (*Vâlcea m.*) élt a családjával, meglehetősen jómódban. Dél-Erdélyben a hegyekben sok Róth volt. A felesége Sallai Vilma volt. Vilma néni 1887 és 1976 között élt. Ők végig Romániában éltek, Brezoiban. Nem lett bajuk a háború alatt [lásd: zsidók Észak- és Dél-Erdélyben; Zsidó Statutum Romániában; Zsidótörvények Romániában]. Egy lányuk volt, Marga. Hogy mi volt a foglalkozása, azt nem tudom. Doktor Horovitz Fülöphöz ment feleségül. A férj 1965-ben meghalt, és Marga másodszor is férjhez ment. Az első házasságból született egy lányuk, aki háromszor ment férjhez. Ők Romániában vannak.

Zsiga bácsit jól ismertem. Apámmal ők nagyon jóban voltak. Brezoiban volt egy faipari üzem, annak volt az igazgatója. Ez egy nagyon nagy üzem volt. Oda szállították a fát, és ott a telepen dolgozták fel. Az üzemnek volt egy része, ahol faipari gépeket javítottak. Amikor én ott voltam, ott kellett „dolgoznom”. Apu azt akarta, hogy szakmákat is ismerjek meg, és tanulmányozzam az elektromosságot. Ott tanultam meg például összekötni vezetékeket, konnektort szerelni meg ilyesmiket. Nem nagy lelkesedéssel csináltam, de megértettem, hogy ezt is tudni kell. Gondolom, apám azért forszírozta ezt, hogy legalább lássam, hogy az emberek hogy dolgoznak. Apám nagyon fontosnak tartotta azt, hogy az ember szociálisan érzékeny legyen, és több mindent tudjunk. Úgy emlékszem, hogy kétszer voltam ott. Egy-egy alkalommal tíz napig voltunk ott. Zsiga bácsi mindig küldött egy hatalmas nyitott kocsit értünk. Az autó vissza is vitt minket, és a fruli [*fräulein*] kísért. Borzasztó előkelőnek tartottuk ezt. A gyáron kívül volt egy nagyobb, több szobás ház, ahol Zsiga bácsiék laktak. Volt egy szép nagy kertjük is. A fatelepen voltak kisebb, huszonöt-harminc négyzetméteres vendégház jellegű házikók. Akkor ott laktunk öcsémmel és a frulival. Nagyon kellemes volt, ciripeltek a tücskök, erre nagyon emlékszem.

Róth Józsefről és Róth Emilről keveset tud a család. Valószínűleg Temesváron éltek, ezt csak régi fényképekből gondolom. Nem tudom, hogy mivel foglalkoztak. Józsi örökbe fogadott egy zsidó fiút. Schück Gyulának hívták a fiút hivatalosan, így is használta, nem vette fel a Róth nevet. Józsi bácsival én még találkoztam, de Emilt nem ismertem. Schück Gyula később Pesten élt, és nagyon sokat segített nekem.

Róth Izsó 1886-ban született, és 1925-ig élt. Izsóék, azt hiszem, Temesváron éltek, de nem tudom, hogy mivel foglalkoztak. Felesége Reisz Piroska volt, aki 1894-től 1982-ig élt. Egy családi legenda szerint Izsó tönkrement, ez vagy igaz, vagy nem, és bánatában kivitte a temetőbe Piroska nénit meg Jancsi fiát, és ott öngyilkos lett. Le akarta lőni Piroska nénit is, és az egyik szemét kilőtte. Jancsi fiuk 1923-ban született. A Jancsit jól ismertem, többször járt nálunk. Bukarestben élt 1970-ig és aztán kivándorolt a feleségével, Börösök Eszterrel együtt Németországba, és akkor ő elvette a Hella-Annit, aki Frankfurt mellett él, és időnként jön Budapestre. Ő tiszta német. A családukra egyébként az a jellemző, hogy nem volt az szempont, hogy zsidó társat válasszanak maguknak. De mi azért továbbra is zsidónak érezzük magunkat. Ő elég sokat van együtt a frankfurti „gettóval”, az ő ismerősei mind romániai és magyarországi zsidók. Jancsinak van egy fia az első házasságból, Marcel-André, aki 1958-as születésű. Marcel nagyon szimpatikus, és Frankfurtban él.

Róth Ödön 1888-ban született, és 1953-ig élt. Két felesége volt, az első Piroska, a második Helene Wagner. Gyerekük nem volt. Ödön bácsival sokat találkoztam, ő viszonylag fiatalabb generáció volt már. Ödön ügyvéd volt Bukarestben. Ő volt az, akivel kapcsolatban maradtam akkor, amikor végleg Magyarországon maradtam. Segített anyagilag, hozott nekem a háború után egy kabátot is. Ez a kapcsolat a háború előtt nem volt ilyen szoros. Gondolom, Ödön bácsi apám halála után feladatul tűzte ki, hogy engem támogasson.

A kilencedik gyerek Róth Sophie volt, őt sem ismertem, csak hallomásból [*Sophie a fősorolásban a nyolcadik gyerek. Végül is nem tudjuk, hogy Rác András apjának nyolc vagy kilenc testvére volt-e. – A szerk.*]. Nerner Zsigmond volt a férje, akitől két gyereke született. A lánya Renée, akinek három férje volt, és gyereke nem volt. A fia, István egy Clara nevű hölgyet vett feleségül. Michaela lányuk 1946-ban született.

Az anyai nagyszülőkről egy kicsit többet tudok. A nagymama Regina néni [Velesz Regina] volt. Ők a szlovákiai Bagotán laktak [*Bagotta (Bagota) – kisközség volt Komárom vm.-ben, 1891-ben 1071, 1910-ben 1300 magyar lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került. – A szerk.*]. Az anyai nagyapám, Deutsch József gazdálkodó volt. Volt egy birtokuk, azt nem tudom, hogy saját volt-e, vagy bérelték, de teljesen úgy éltek, mint a kisnemesek. Egész biztosan béresekkel dolgoztatták meg a földet. Ők jó módban voltak, és adtak is erre. A család dzsentri módjára élt, és törekedett is arra, hogy a dzsentri életmódot utánozza. Nagyon adtak az „úri” viselkedésre. Igen jó modort és viselkedést kellett anyáméknak elsajátítaniuk. Mind a három gyereket taníttatták, jó iskolákba küldték [*Nem világos, miért beszél Rác András három gyerekről. Anyjának három testvére volt, vagyis a családban négy gyerek nevelkedett. – A szerk.*]. A jó módból kifolyólag tudták a gyerekeiket külföldön taníttatni, és azt hiszem, hogy náluk ez presztízskérdés is volt. Anyám fiatalkorában megfestette ezt a birtokot, pontosabban a kertet. Ez az egy emlék maradt meg Felvidékről. Anyám egyik testvére, Lóránt Pista bácsi egyszer, még a háború előtt, kocsival eljött hozzánk, és ővele meg apuval hárman mentünk Kolozsvárról Szlovákiába. Akkor elmentünk Bagotára is, de nem emlékszem rá. Amikor később visszamentem, sose találtam meg a falut.

A nagypapámnak nagy bajusza volt, ezt családi képekről tudom, mert én soha nem találkoztam vele. 1850 körül születhetett, és 1918-19-ig élt. A nagyszüleim eredetileg nem voltak keresztények, de úgy éltek, mint a keresztények. Azt hiszem, hogy még a nagypapám kikeresztelkedett. Próbáltak megszabadulni a zsidóságtól, és úgy nevelték a gyerekeiket is. Ez abban nyilvánult meg, hogy az evangélikus vallás alapján megkeresztelték őket. Tudtommal anyám fiútestvéreit nem metélték körül [lásd: körülmetélés], és semmilyen zsidó szokást nem tartottak. Héberül nem tudtak olvasni, és nagyon vigyáztak arra, hogy ne számítsanak zsidónak. A család felvette a Lóránt nevet, ami egy kikeresztelkedett név, de azt nem tudom, hogy mikor. Mi sokat erről nem beszéltünk, de én úgy tudom, hogy anyám, amikor megismerkedett apámmal, betért a zsidó vallásba, és zsidónak tartotta magát, noha a szokásokat továbbra sem tartotta.

A nagymama alacsony volt és vékony, fehér hajú természetesen. Mindig nagyon gondosan öltözött, és mindig nagyon nett volt. Nagyon finom nő volt. Borzasztóan adott arra, hogy az ember jól viselkedjen és tudjon szépen enni, és nagyon szabályosan kellett mindent csinálni Regina néninél. Minket, unokákat is próbált így nevelni. Tudniillik ő aztán együtt élt a szüleimmel, amikor a szüleim összeházasodtak, tehát az 1920-as évektől. Mindig ott volt, ahol mi laktunk. Őt is a szüleim tartották el. Elvben jó volt a kapcsolat vele, de olyan nagyon azért nem szerettünk hozzá járni.

Nem rajongtunk érte, de nem volt különösebb konfliktus sem vele. Aradon együtt laktunk, ott egy nagy lakásunk volt, és neki volt egy külön, szeparált rész kialakítva. Amikor Kolozsvárra költöztünk, akkor ő külön lakásban lakott. Hetente egyszer legalább meg kellett őt látogatni. A szüleim forszírozták ezeket a látogatásokat természetesen. Ilyenkor mindig nagyon finom kuglófot sütött. Kolozsváron kétszobás kis lakásban lakott, pár utcával arrébb tőlünk. Egy többemeletes ház volt ez, és emlékszem, hogy volt egy kis balkonja, onnan le lehetett látni egy szombatos [lásd: szombatosok] gyülekezetre, és mi mindig nagy érdeklődéssel néztük őket. A gyülekezet mindig a szabadban imádkozott. Volt egy ideiglenes háztartási alkalmazottja is Kolozsváron, erre is emlékszem. Ő segített neki vásárolni, főzni, mosni, takarítani. A „grósziek”, mert mi így hívtuk őt, meglehetősen társadalmi életet élhettek Bagotán. Többször hallottam, hogy anyámmal beszéltek, hogy például Érsekújváron kivel voltak barátságban. Oda jártak társadalmi életet élni, de erről többet nem tudok. A nagymama főleg németül beszélt, magyarul nem is tudom, hogy mennyire tudott. Biztos tudott valamennyire, hiszen magyar környezetben élt, de én soha nem hallottam őt magyarul beszélni. Pedig szerintem Bagotán is magyarok között élt. Velünk csak németül beszélt. Azt azért nem mondhatom, hogy egyébként szigorú lett volna. A nagymama 1938 körül halhatott meg.

A Lórántéknál négy gyerek volt. Lóránt Ernő volt a legidősebb, ő ügyvéd volt Pöstyénben. Ernő nem nősült meg, én még Pöstyénben találkoztam vele [*Pöstyén – Nyitra vm.-ben lévő nagyközség volt, 1910-ben 7400 főnyi, túlnyomórészt szlovák ajkú lakossal. Jelentős gyógyfürdőközpont volt, kenes hévizei és iszapja világhírű. Trianon után Csehszlovákiához került. – A szerk.*]. Elég hamar meghalt, 1937 körül.

Lóránt István nagyon jó nevű orvos volt Prágában. Állítólag Beneš is kezelte, és úgy nevezték őt, hogy „magent Lóránt”. Többször jöttek Kolozsvárra látogatóba. Pista bácsinak már akkor volt kocsija, egy Praha típusú autó. Később Londonban élt a családjával. 1938-ban összegyűlt nálunk Kolozsváron a Lóránt család, még élt Regina néni is, és megbeszélték, hogy az egész család kivándorol Dél-Afrikába, és Pista bácsi azért ment Angliába, hogy ezt előkészítse. 1939-ben ment ki, de aztán már nem tudott visszajönni. Az egész háború alatt Londonban dolgozott orvosként. A felesége szudétanémet volt, Gréti tantinak hívták. Volt egy fiuk, a Pityu, azok ott maradtak Prágában, a háború miatt már nem tudtak kimenni. Mivel Gréti néni nem volt zsidó, ők ott Prágában viszonylag normális körülmények között átvészelték a háborút. Kellott őket ugyan anyagilag támogatni, a szüleim is küldtek pénzt nekik, de nem lett semmi bajuk. A háború után Pista bácsi után mentek Angliába. Pista bácsival 1960-ban találkoztam újra. Amikor Pista bácsi meghalt 1970 körül, a felesége és a fia az ő feleségével kimentek Amerikába, most is ott élnek. Gréti tanti természetesen már meghalt, körülbelül tizenöt éve.

Lóránt Gyula Budapesten élt. A felesége Lili néni volt, aki nem volt zsidó. A háború alatt ezért nem lett bajuk. Az Alkotás utcában laktak. Gyula ügynök volt, sertéssel foglalkozott. Vidékre járt, és onnan vásárolt nagy tételben disznót a parasztoktól. Budafokon volt egy lerakata. Gondolom, hogy onnan adta tovább a kiskereskedőknek. Volt egy házuk a Balatonon, Siófok mellett, azt hiszem, Balatonújhelyen. Ott nyaraltam is többször. Volt egy lányuk, Zsuzsinak hívták. Gyula a háború alatt eltűnt itt Pesten. Az ostrom alatt elment vízért, és soha nem láttuk többet. A Zsuzsi unokahúgom Boston mellett él. Neki Amerikában született kínai férje van. Bécsben szoktunk még időnként találkozni.

A negyedik testvér volt anyám, Lóránt Erzsébet. Anyám B. Lóránt Erzsébetnek írta magát, mert a főiskolán volt egy másik Lóránt Erzsébet, és így különböztette meg magát, tehát ő volt a bagotai Lóránt Erzsébet. Anyám vékony és nagyon jó alakú nő volt. A feje nem volt olyan nagyon szép, de szép szeme volt, és elég erős orra. A haja sötét volt. Elegánsan öltözött, mindig vigyázott arra, hogy jól nézzen ki. Kalapot hordott és fátylat, erre mint gyerek nagyon emlékszem. Sokszor járt ebben.

Anyám 1899-ben született, de hivatalosan ő mindig azt mondta, hogy 1900-ban született, Bagotán. Az első világháborúig élt a Lóránt család ott egyébként. Utána a család szétszéledt. Édesanyám Münchenbe került, Gyula bácsi Budapestre, Pista pedig Prágába. Anyám Érsekújváron járt iskolába, azt hiszem, négy elemi végzett ott. A gimnáziumot Budapesten végezte az úgynevezett Erzsébet Intézetben [lásd: Erzsébet Nőiskola]. Jobb családból való lányoknál ez így illett, hogy intézetbe menjenek, és így anyámat Budapestre küldték. Ez anyagi kérdés is volt, de úgy látszik, hogy jól éltek, mert ezt fontosnak tartották. Hogy miért nem egy közeli városba ment? Valószínűleg azért, mert nem volt elég előkelő. Ők adtak erre, hogy bizonyos nívó fölött vannak, és hogy hol taníttatják a gyerekeket. A fiúkat nem tudom, hogy hol nevelték, de ez náluk is fontos volt, hogy lehetőleg jó iskolába járjanak.

Anyám festőművész volt. Hogy mikor jelentkezett nála az, hogy tehetséges, azt nem tudom, de van egy pasztellem tőle, ami még a bagotai kertben készült. Pista bácsi volt anyámnak a nagy támogatója. Pista bácsi nagyon szorgalmazta, hogy festő legyen, ami a családban nem váltott ki nagy lelkesedést. Akkoriban a nőknél természetes volt, hogy finom nevelést kapnak, és mondjuk, zenét vagy festészetet tanuljanak, mert az így illett. Azt akkor nem mérlegelték, hogy miből fog megélni. Anyám tizennyolc éves lehetett, amikor kikerült Münchenbe. Ott járt a Főiskolára [az *Akademie der Bildenden Künste*re – A szerk.]. A müncheni évekről nem tudok sokat. Azt hiszem, Pista bácsi intézte el ezt a müncheni iskolát. Az iskola csak pénz kérdése volt, és nem a tehetségé. Anyu annyira nem strapálta magát. Mivel rengeteg művészettel kapcsolatos könyve volt, ő pontosan tudta, hogy mennyit ér a tehetsége. Ő ezt aztán nem tartotta fontosnak. Nem akart nagy festő lenni. Négy évet tanult Németországban még a házassága előtt. 1922 körül ment férjhez.

Apámat Róth Marcellnek hívták. A régi papírok szerint Mór volt a hivatalos neve, de mindig a Marcellt használta. Karánsebesen született, 1892-ben. Ott járt elemi iskolába. A polgárit nem tudom, hol végezte [*Orvos apja nyilvánvalóan nem polgári iskolát végzett, hanem gimnáziumi érettségit szerzett.* – A szerk.]. Valószínűleg azt is ott vagy a környéken. Apám orvos volt, sebész. Apu családja elég szegény volt, de borzasztóan támogatták a testvérei, főleg a Giza néni. Az orvosi egyetemet több helyen végezte. Egy időben Lóránt Pista bácsival még Prágában is tanult, de a tanulmányait Budapesten fejezte be. Prágában természetesen németül tanult, hiszen a német is anyanyelve volt. Az első világháborúban katonaorvos volt Galíciában. Ott nagyon magas kitüntetések kaptak, azt hiszem, Mária Terézia rendet [lásd: rendjelek, kitüntetések]. Nekem egyszer megmutatta nagy nehezen. Sose beszélt róla, nem viselte. Annyit tudok, hogy egyszer elfogták az egész lazarettet (*kórház*) az oroszok, de valahogy kiszabadultak. Végigcsinálta a háborút, és utána a Magyar Vörös Hadseregben volt orvos, 1918 után [*A Magyar Vörös Hadsereg a Tanácsköztársaság (lásd ott) fegyveres ereje, felállítását 1919. március 22-én rendelték el, augusztus 6-án feloszlatták.* – A szerk.]. Apám egyébként nagyon baloldali volt. A román hadsereg elfogta, és egy internálótáborba került valahol Bihar megyében, 1919-ben. Abból a táborból szabadították ki a testvérei, utána rögtön Kolozsvárra ment. Abban az időben az erdélyi

nagyvárosok – mint Kolozsvár, Temesvár vagy Arad – minden szempontból nagyon nívós életet biztosítottak sokak számára. Abban az időben „divat” volt ezekben a városokban élni. Szerintem apám számára ez is vonzó lehetett, meg valószínűleg itt ajánlottak neki munkát. Rokonunk Kolozsváron abban az időben nem volt. Kolozsváron apu elég hamar, 1920 körül, magántanár lett a kolozsvári orvosi egyetemen. Ő volt az első magyar kisebbségi magántanár az egyetemen. Zsidó is volt és magyar is.

A Róthok mind jó módúak voltak, és aput ezért le is sajnálták, ezt a németül írott levelekből láttam. Apám nem csinált vagyont. Akkor az orvosok jó módban voltak, de apám ilyen szempontból nem tartozott közéjük. Ingyen gyógyított, és nem fogadott el pénzt a betegektől. Én a családi kapcsolatokból annyit vettem észre, hogy a Róth és a Lóránt család nem nagyon kedvelte egymást. A Róth családnak a Lóránték túl keresztények voltak, a Lórántéknak a Róthok pedig túl zsidók. A Róthoknak a Lóránték túl nagyképűnek tunk. Ezt soha nem fogalmazták meg, de érezni lehetett. Apám régi levelezéséből azt vettem észre, hogy például a Róthok soha nem említik a Lóránt családot, de még anyut se. Pedig anyu nagyon kedves volt velük, amikor ott voltak. Szerintem volt ebben a zsidósággal kapcsolatos dolog is, mert a Róth család kimondottan zsidó volt. Valamennyire ez érződött anyu és apu között is, de nagyon szerették egymást. Én ezt akkor is éreztem, amikor egyszer összegyűltek nálunk Lóránték, 1941-ben. A Lóránték közül Gyula bácsival voltunk közelebbi kapcsolatban, a Róthok közül Zsiga bácsi és Giza néni állt közel hozzánk.

Anyám és nagymamám, Régi néni úgy kerültek Romániába, hogy édesapám az első világháború után sokat találkozott a Lóránt családdal. Azt hiszem, hogy apám még a prágai évei alatt került kapcsolatba először Lóránt Pista bácsival az orvosi egyetemen. Ő vitte el apámat egyszer Bagotára, ahol éppen anyám is otthon volt, így ismerkedtek meg. Amikor összeházasodtak, a szüleim Kolozsváron telepedtek le, és természetesen a nagymama is. Én Kolozsváron születtem, a Kötő utcában, 1926-ban. A Főtér után az első párhuzamos kis utcácska volt a Kötő utca. Ez egy bérház volt, összesen két szobánk volt. Én oda születtem, de a szüleim rögtön utána Aradra költöztek, mert apám ott kapott állást egy szanatóriumban. Tehát itt még egy évet sem éltem le. A testvérem, Róth György 1928-ban született Aradon. Amikor megszülettünk, anyám teljesen abbahagyta a festést. Anyu festékeit én használtam később, azokat nekem adta. Amíg én kisgyerek voltam, akkor még időnként szobrászkodott. Emlékszem, egy öreg bácsi járt hozzánk modellnek, és nagy agyag ülőfigurát csinált róla. Az öcsém születésével azonban már azt is abbahagyta.

Az aradi szanatórium egy magánszanatórium volt, Windholz szanatóriumként volt ismert Arad-szerte. Az alapító Windholzék zsidók voltak. Az egész szanatórium a Windholz családé volt. A szanatóriumot az 1920-as években alapították. Hogy hogyan került a hitközséghez, erről részleteket nem tudok [Az aradi zsidó hitközség tulajdonában volt a *Therápia* szanatórium, amelyet átalakítottak kórházzá. Tucatnyi köztisztelőnek örvendő kiváló orvos – Háber, Hersch, Kállai, Radó, Reich, Róna, Róth, Singer, Téthi, Újhelyi, Waldmann, Windholz stb. – dolgozott itt az 1948-as államosításig (Vágvölgyi Lajos: „Az aradi zsidóság múltjából és jelenéből”, *Múlt és Jövő*, 7.). – A szerk.]. Én is feküdtem ott, mert ott vették ki a mandulámat. Ez egy nagyon szép szanatórium volt. A Windholzéknek volt két gyerekük, akikkel én jóban voltam. A Péter volt velem egyidős, a Tamás idősebb volt. Gyerekkoromban sokat játszottam velük.

Aradon két helyen laktunk. Az első egy nagyon szép, de kisebb lakás volt, viszonylag közel a Maroshoz. Ott volt egy udvar, és alattunk egy román család lakott. Összeismerkedtem velük, mert ott volt egy velem egykorú gyerek, Mircea. Onnan négy-öt éves koromban elkerültem egy másik aradi lakásba, ami egész közel volt a hídhhoz. Egy bérháznak az egyik emeletén laktunk. Ez egy nagyon szép tágas lakás volt. Négy szobánk volt, és a lakás hátsó végében lakott a „grószí”, Regina nagymamámat hívtuk így. A szalonban négy hatalmas könyvszekrény állt, ami tele volt könyvekkel. Festmények is voltak a falon egy-két nagybányai festőtől [lásd: Nagybányai művésztelep. Ezek a képek a háború alatt eltűntek a budapesti lakás pincéjéből. Apám nagyon szerette a bútorokat és a népi cserepeket. Volt egy jelentős bokálygyűjteménye, és gyakran vásároltak anyámmal a korabeli vásárokon. Fürdőszobánk is volt, nem is egy, hanem kettő. Nekünk külön kis fürdőszobánk volt az öcsémmel.

Nekem volt egy német fräuleinem, aki egy újaradi sváb asszony volt. Az igazi nevét nem is tudom, mert mi csak frulinak hívtuk. A frulival egy szobában laktunk. Ez a fruli borzasztó erélyes és szigorú volt. Szerintem még anyám is félt tőle. Engem nagyon megnyomorított, ami egész életemre kihatott. Az öcsémet jobban szerette, mint engem, mert ő akkor már ott volt nálunk, amikor az öcsém született. Borzasztóan félttem, de rengeteget tanultam is tőle. Egyrészt németül, úgyhogy hatéves koromban már gót betűket tudtam írni németül [*A gót betű a középkorban kialakított, sajátos, német, hegyes betűtípus. Gutenberg ezt használta első nyomtatványaihoz. A német nyelvterületen a 20. század közepéig rendszeresen használták. – A szerk.*], meg énekelni is tanított, meg meg kellett tanulnom biciklizni, korcsolyázni meg úszni. Nagyon hasznos volt, de én borzasztóan utáltam. Hétéves koromig, amíg Aradon éltünk addig volt velünk ez a fruli. Amikor Kolozsvárra kerültem, a szüleim megint fölvettek valakit, de én megmondtam nekik, hogy nem vagyok hajlandó vele lenni, annyira utáltam a frulit. Sajnos nagyon szégyellem, de kiutáltuk az öcsémmel. Volt cseléd lányunk is Aradon. Ketten voltak, magyar lányok, de a nevüket nem tudom. Viselkedésben nem jártak, de részletesen nem emlékszem rájuk. Később Kolozsváron egy házaspár cselédkedett nálunk. Ők székelyek voltak, Dani és Berta.

Otthon magyarul és németül beszéltünk. A frulival csak németül beszéltünk. A szüleimmel inkább magyarul, de előfordult hogy időnként németül is, különösen addig, amíg a grószí is élt. Jobb módban éltünk, mint az átlag. Ugyan nem volt kocsink, és a lakást is béreltük, de például volt a lakáshoz közel egy kert, ami apuék tulajdona volt. Abban az időben apámék sokat utaztak. Voltak Olaszországban, Törökországban (Isztambulban), Ausztriában. Ezekre a helyekre mindig vonattal mentek. Nem éltek úgy, mint az akkori orvosok. Sok pénzt költöttek könyvekre, nagyon szép bútoraik voltak, meg ránk, gyerekekre költöttek sokat. Nyelveket és zenét is tanultunk. A klasszikus német, francia és angol szépirodalom teljes palettája megtalálható volt nálunk. Emellett művészettörténeti könyvek, főleg német nyelven, és természetesen orvosi, sebészeti könyveink is voltak, hiszen apám folyamatosan képezte magát. Mi, gyerekek rengeteg német nyelvű ifjúsági regényt olvastunk.

Az 1920-as években Aradon fantasztikus élet volt. A művészeti könyveket, amik akkor megjelentek Európában, Aradon rögtön meg lehetett kapni. Német, francia, angol könyvek. Nagy művészeti és társasági élet is folyt. Mi csak magyarokkal, vagyis zsidókkal jártunk össze. Apám szabadkőműves volt, de erről én sokat nem tudok, és csinált a munkásgyerekeknek nyaralóközpontot az aradi szigeten. A megnyitóra engem is elvitt. Ez egy faépület volt, ahol nyaralhattak a szegény gyerekek, nagyon szép volt. Csak magyar gyerekek jártak oda. Románokkal nem nagyon volt kapcsolatunk.

Ahogy én rekonstruálom most a dolgokat, ez a szanatórium tönkremehetett 1933 körül. Apám kért kölcsön erre a szanatóriumra a testvéreitől, amit aztán nem adott meg. Erről részleteket nem tudok, csak apám levelezéseiben olvastam, amit a testvéreivel folytatott – egyébként németül leveleztek egymással –, hogy a kórházra kért kölcsön, amit nem adott meg, és ezt a testvérei többször is felróják neki a levelekben. Azt, hogyha a kórház a hitközségé volt, miért kellett mégis pénzt belerakni, pontosan nem tudom. Nem nagyon beszéltek a szanatórium pénzdolgoiról, de valami ilyesmi lehetett az oka annak, hogy később elkerültünk onnan.

Hét évig éltem Aradon. Még Aradon elkezdtem elemi iskolába járni. Ez román iskola volt. Sima elemi iskola volt, állami természetesen, nem magán. Oda csak hetekig jártam, mert aztán elköltöztünk Kolozsvárra. Kolozsváron is román iskolába jártam. Apám mindenben a legjobbat akarta nyújtani nekünk. A román iskolák abban az időben színvonalasabbak voltak, ezért döntöttek úgy, hogy román iskolába járjak. Persze azt is gondolták, hogy megtanulunk még egy nyelvet, és akkor még senki nem gondolta, hogy nem Romániában fogunk élni. Én addig nem tudtam románul, legfeljebb egy-két szót. Az iskolában viszont nagyon gyorsan megtanultam. A kolozsvári iskola a tanárképző főiskolának volt a gyakorló iskolája. A Gyulai Pál és Lázár utca sarkán volt Kolozsváron. Kétemeletes nagy iskola volt ez. Négy évig jártam ide. Főleg román gyerekek jártak oda, kevés magyar és zsidó gyerek is volt ott. Zsidózás volt rendszeresen, engem is megverték többször. Egyszer ott hajkurásztak engem mint zsidót az iskola folyosóján, de a román tanító bácsi szigorúan közbelépett.

Utána egy román gyakorló gimnáziumba jártam, a Farkas utcában. Nagyon erős iskola volt, humán műveltséget adott elsősorban. A román iskolák teljesen a francia rendszer szerint tanítottak. Magyar gyerekek is voltak ott, viszonylag kevés, azok is inkább zsidók voltak. Az osztályban négy magyar gyerek volt, abból egy nem volt zsidó. A tanárok viszonya a magyar, illetve a zsidó gyerekekhez teljesen semleges volt. Egyszer volt egy megjegyzés, hogy bezzeg a zsidó gyerekek folyton üzletelnek. Különben nem. Általában mi voltunk a legjobb tanulók. Mandula Gyuri, Czitrom Gabi és egy Deutsch Laci nevű fiú voltak a barátaim ott. Ők is zsidók voltak, így voltunk mi barátok. Az utolsó kettővel még most is szoktam beszélni. A Laci a mi utcánkban lakott, a Gyulai Pál utca 2-ben.

Két házzal laktak arrébb a mi lakásunktól, a köztünk levő házban pedig egy ortodox zsidó család lakott. Eléggé cikiztük őket, mert elég furcsán éltek szerintünk. Mi nem tartottuk a zsidó életet. Tudtuk, hogy zsidók vagyunk, és hogy annak vannak hátrányai, ezt úgy tudtam meg leginkább, hogy amikor mentem az inasunkkal, a Danival sétálni, ő magyarázta, hogy például a húsvét veszélyes időszak, mert akkor nagyobb a zsidóellenesség. Ilyenkor vannak a pogromok. Valahogy így magyarázta. Akkor én kilenc éves lehettem. A közelben volt egy ortodox zsinagóga, aminek az udvarán sokszor sok ember lakott, azt hiszem, hogy Galíciából jöttek, nagyon ortodox zsidók. Amikor ott sétáltunk, akkor mondta ezeket nekem a Dani. Akkor még ebből nem sokat értettem. Később már kezdtem megtudni, hogy miről is van szó.

Zenét is tanultam. Először zongorával kezdtünk az öcsémmel. Egy nagy zongoránk volt, nem tudom pontosan, milyen típusú, de nagy zongora volt, és anyám is zongoráztatott. Szegő Julival énekeltünk, főleg Bartókot. Ő személyesen is ismerte őt. Amikor Bartók Kolozsváron koncertezett az 1930-as években, egy ismerősünknel lakott, a Kepichéknél. Kepichék is zsidók voltak. Egy nagy házuk volt, és anyu és még valaki beöltöztek szobalánynak, hogy reggel ők vihessék be a reggelit

Bartóknak. Így látták Bartókot, és ez nagy dolog volt nekik. Én aztán csellót kezdtem tanulni. Egy román embernél tanultam, aki az Operában volt csellós. Én mentem mindig hozzá. A testvérem maradt a zongoránál. Nekem volt egy kis csellóm. Zongorázni rövid ideig zongoráztam, azt már Aradon elkezdtem.

Ott kezdtem a franciát is, amit folytattam Kolozsváron is. Ott volt egy nagyon jó franciatanárom, persze magán tanár. Madi néni volt a neve, svájci francia volt, aki Kolozsváron élt, magyar zsidó volt a férje. Öngyilkosok is lettek elég gyorsan, mert a férjét el akarták vinni 1944-ben. Később elkezdtem angolt is tanulni. Az angoltanár eredeti angol volt. A Dobó Feriéknek volt két lányuk, és őhözájuk járt ez a Marjorie nevű angol nő. Ő csak angolul beszélt a lányokkal. És aztán hozzámment Kolozsváron egy fogorvoshoz, Guzner Miklóshoz, aki szintén zsidó volt, és Marosvásárhelyre költöztek. Ott volt a Guzner egyetemi tanár, és két gyerekük volt, Ricsi és Miki. Ők ma Angliában élnek, de tartom velük is a kapcsolatot. A Marjorie-től tanultam meg igazán az alapokat. Nagyon szigorú volt, de azért nem annyira, mint a fruli. Hetente kétszer mentem nyelvet tanulni, zenét egy héten egyszer tanultam. Később nem folytattam a nyelvtanulást, de már akkor elég jól megtanultam. Németül tudtam a legjobban.

A hittant öt évet tanultam. A hittant a neológ zsinagóga rabbija, Klein Salamon tartotta. Hetente egyszer iskola után mentünk többen a neológ zsinagógába. Héberül nem tanultunk, csak a Bibliáról beszélt nekünk a hittantanár. A ciceszt föl kellett venni, és héberül és magyarul kellett imádkoznunk. A nagyünnepeken kötelezően zsinagógába kellett járnunk. Ehhez apám is ragaszkodott. De én nagyon elleneztem a vallást. Engem inkább a klasszikus görög vallás érdekelt. A görög istenek meg ilyesmi. Mind a ketten körül vagyunk metélve, ez nem is volt apáméknak kérdés, hogy ezt ne tegyék meg. Nekem van zsidó nevem is, Jozsef. Az öcsémnek bár micvója is volt, nekem viszont nem. Ebből nagy vita volt otthon, mert én nem voltam hajlandó erre. Kijelentettem, hogy nem akarom, hogy bár micvóm legyen, nagyon harcias voltam. Apám ragaszkodott volna, hogy bár micvá legyek, de hagyta magát lebeszélni. Az öcsém akarta, és neki Kolozsváron volt.

A szombatot és a pénteki gyertyagyújtást mi nem tartottuk. A házunkon nem volt mezüze, semmi. Széderestét mi nem tartottunk, de egyszer engem meghívtak. Otthon nem volt semmi. Hanuka sem, sátoros ünnep sem. Azt csak akkor figyeltem meg, a kerítésen túl, amikor a Deutsch Lacival néztük a szomszédjainkat. Nagyon tetszett nekem a sátor, emlékszem. Kóserül sem főztünk. De az étkezésben valamennyire mégis megnyilvánult, hogy zsidók vagyunk, hiszen például sóletet főztünk, maceszgombócot is. Anyám nem főzött, azt a cseléd csinálta, ő csak inkább mondta, hogy hogyan és mit csináljanak. Zsidó ételek kerültek tehát az asztalra. Persze én akkor nem tudtam, hogy mi az, hogy zsidó étel. Disznóhúst is ettünk, sőt nagyon is kedveltük. Mi csak a külvilág miatt vettünk arról tudomást, hogy zsidók vagyunk. Apám csak nagyünnepeken ment imádkozni, a zsidókórház udvarán volt egy imaház, és apám odajárt. Emlékszem, ott voltam én is egyszer-kétszer vele. Hosszúnapkor [lásd: Jom Kipur] biztos, egyszer még böjtöltem is. Anyu egyáltalán nem tartotta magát zsidónak. Az, hogy mi zsidók voltunk, egy társadalmi helyzet volt, nem vallás.

Mi teljesen magyar életet éltünk. Az iskolán kívül román társaságunk nem volt. Csak az iskolában használtuk a román nyelvet. Kolozsvár is akkor teljesen magyar volt. A családunk csak magyarokkal, pontosabban zsidókkal barátkozott, vagy olyanokkal, akik eredetileg zsidók lehettek, de sokan közülük kikeresztelkedtek. Apám és a baráti társasága elsősorban magyarnak tekintette

magát. Apám természetesen tudatosította bennünk, hogy mi zsidók vagyunk. Azt is elmondta, hogy van többféle zsidó, neológ és ortodox. Az ortodoxok szigorúan betartanak különböző szabályokat.

Apu nagyon belénk nevelte azt, hogy amit az ember vállal, meg kell csinálni. Nem beszélhettünk csúnyán. Egyszer csúnyán beszéltem az inassal, és nagyon letolt, hogy ezt nem szabad. Apu szerint getlemanként kell viselkedni. Sokat adott arra, hogy jól tanuljunk. Egyszer, amikor még román iskolába jártunk, akkor trimeszterek voltak, és egy négyest hoztam haza román történelemből, ami nagyon rossz jegy volt, mert tízes volt a legjobb jegy. Apu megnézte, és azt mondta, hogy „te szaros”, és én majdnem elájultam, mert tőle ilyeneket sose hallottam. Alig tudtam bevánszorogni a gyerekszobába. Mindenesetre utána igyekeztem tanulni, nehogy megint ilyet mondjon.

Gyerekkoromban vagy maradtunk otthon nyaranta, vagy volt egy osztrák eredetű nő, nem tudom a nevét, aki gyereknyaraltatást szervezett valahol Erdélyben, általában fürdőhelyen. Én kétszer voltam így nyaralni, de a helyre már nem emlékszem. Ilyenkor mindig vonattal utaztunk. Kábé húsz-harminc gyerek nyaralt itt egyszerre. Egy nagy házban laktunk, volt egy nagy kert, és sokat mentünk fürödni. Hárman voltunk egy szobában, és emlékszem, volt egy borzasztó élményem, egy macska volt éjjel az ágyamon.

A szülők Budapestre is hoztak, és a Balatonhoz is, mert anyám rokonságának volt ott háza Siófok mellett, Balatonújhelyen. Akkor a rokonokkal voltam ott, de a szülők nem jöttek. Vonattal mentünk. Többnyire ez úgy volt, hogy először megálltunk Pesten pár napra, és úgy mentünk tovább, de volt, hogy egyenesen mentünk le. Emlékszem egy ilyen hazajövetelre, integettek, és én meg nyafogtam, hogy bezzeg ők meg mennek a strandra. Ez már a 1930-as évek vége, 1940 körül volt. Egyszer volt olyan is, hogy a szülők fölraktak Kolozsváron a vonatra, és azt mondták, hogy Pesten majd várnak az állomáson, és Pesten nem vártak. Valami félreértés történt. Én meg beültem egy taxiba, mert tudtam a Gyuláék címét, csak kifizetni nem tudtam. Ez a magyar időkben volt már [lásd: „Magyar idők” (1940–1944); második bécsi döntés]. Háromszor voltam így én a Balatonon. Az öcsém is jött természetesen. Két vagy három hetet töltöttünk ott. Ez egy családi nyaraló volt, a Lóránt Gyuláéké volt. Egy villa volt nagy kerttel. Egyemeletes volt, és sok szoba volt benne. A kertben volt egy szaletli, és a lányokkal, a Zsuzsával és az unokahúgaival, a Schüller lányokkal nagyon jó színdarabokat adtunk elő a felnőtteknek. Gyula bácsi felesége főzött, meg a Schüller mama. Ők a Gyula feleségének a rokonai voltak.

Apám Kolozsvárott, a zsidókórházban dolgozott, ami egy nagyon jó kórház volt. Összejárt Sebestyénékkel, akik kimondottan zsidók voltak, én a fiaikkal voltam jóban, bár jóval idősebbek voltak nálam. Gyuri volt az idősebb, és a Miki volt a fiatalabb. Sebestyénék nagyon gazdagok voltak, és azt hiszem, hogy ők támogatták pénzügyileg a kórházat. 1927-ben létesült Sebestyén (Smil) Dávid és neje nagy adományának köszönhetően a kórház. Az épülete 1929 őszére készült el [A kolozsvári zsidókórház – „Sebestyén Dávid és Neje Zsidó Közkórház”. 1929-ben alapították. Alapítása részben Glasner Akiba főrabbi nevéhez is fűződik. Ő javasolta a dúsgazdag Sebestyén Dávidnak (1815–1930) és nejének aranylakodalmukon, hogy tegyenek adományt létrehozására. Sebestyén Dávid és neje telket és nagy összegű pénzadományt ajánlott fel. 1929-ben Devecseri Emil mérnök tervei szerint nőgyógyászati-sebészeti, 1931-ben belgyógyászati-gyermekgyógyászati részleget építettek. Az orvosok többsége még a magyar egyetemi klinikák tanszemélyzetéhez

tartozott, s 1919 után magánrendelőkhöz, szanatóriumokban dolgozott. Itt dolgozott dr. Goldberger Ede európai hírű bőrgyógyász; dr. Fenichel Mór belgyógyász; dr. Haas Marcell sebész, a breslaui egyetem tanársegédje; dr. Roth Marcell a román sebészeti klinika docense stb. Az intézményben a zsidó betegek kivül keresztényeket is kezeltek, és igen magas volt azoknak a száma is, akiket díjmentesen gondoztak (**Lőwy Dániel: „A Kis Szamostól a Potomacig. Kolozsvár egykori zsidó szellemisége és a Dunaposta asztaltársaság”, in Dávid Gyula és Veress Zoltán (szerk.): Kő, bronz, buldózer – Láthatatlan és újra látható emlékműveink. Stockholm, 2004, 123–139. old.). – A szerk.]. Apám szervezett a zsidókórházban egy nővérképzőt. A zsidókórházban elvben nincsenek nővérek, mint a keresztény kórházakban, de ő nővérképzőt szervezett fiatal zsidó lányok számára. A pontos nevét nem tudom, mi csak viccesen Ester-schwesternek hívtuk. Ott nevelték őket. Ez egy furcsa dolog, mert később a Maros utcai zsidókórházban keresztény nővérek is voltak, ami egyáltalán nem volt jellemző.**

Nagy kulturális életet éltünk. A folyóiratok közül az „Új Kelet”, és a „Korunk” járt. Nekem járt egy francia lap, a „Benjamin” 1939 körül. Az egyenesen Franciaországból jött. Moziba nem jártunk, de a kolozsvári Operában voltam, és a Magyar Színházban is többször. A zsinagóga mellett volt egy terem, a Goldmark Terem, ahová anyámék lemezt hallgatni jártak, természetesen klasszikus zenét [lásd: Goldmark]. Apáméknak nagy társasága volt, akikkel gyakran mentek el vacsorázni, és ők is jöttek hozzánk. Általában ezek mind zsidók voltak. Apám barátai voltak a Dobóék és a Szegőék is. Ők is zsidók voltak. A Dobó Feri ügyvéd volt, a felesége a kolozsvári főtéren egy nagy könyv- és írószervezetet vezetett „Lepage” néven, ez egy nagyon híres bolt volt akkoriban [Lepage könyv- és papírkereskedés – Lepage Lajos könyvkereskedőtől 1911-ben átvette Dobó Lajos, akitől Dobó Ferenc örökölte. „A világ minden tájáról beszerzett tudományos és szépirodalmi művekkel látta el vásárlóit.” Könyvkiadással is foglalkozott (Romániai Magyar Irodalmi Lexikon). – A szerk.]. Nagy irodalmi életet éltek, ismertek egy csomó magyar író, Benedek Marcellel voltak jóban, és általuk mi is [Benedek Marcell (1885–1969) – irodalomtörténész, műfordító, Benedek Elek fia. Budapesten élt, de a német megszállás idején családja származási helyére, az erdélyi Kisbaconba menekült, 1947-ben költözött vissza Budapestre. – A szerk.]. Szegőéknél a férj, Imre szintén ügyvéd volt, a felesége pedig zenész, énekes, népdalkutató. Szegő Júliának hívták, és ő tanított minket aztán később zongorázni is [Szegő Júlia (1900–1987) – romániai magyar dalénekesnő, zenepedagógus és folklorista. Tanulmányait a budapesti Zeneművészeti Főiskolán (ének) és a kolozsvári Tudományegyetemen (szociológia, lélektan, néprajz) végezte. 1945-től a kolozsvári magyar zenekonzervatórium tanára (egy ideig igazgatója), 1949-től a bukaresti Folklór Intézet kolozsvári osztályának vezetője; népzene gyűjtő-utakon járt Erdélyben és Moldvában. Több könyv szerzője, ill. társszerzője. – A szerk.]. Apámék tagjai voltak egy Hellas nevű regattaklubnak is. Ez egy csónakklub volt a Maros partján. Egy nagy épületre emlékszem, ott tartották a csónakokat. Ha nem is kifejezetten a sport céljából jártak oda, de arra jó volt, hogy az ottani értelmiségi csoport csónakázzon, és egyben találkozzon is. Apámék is rendszeresen jártak evezni.

Apám szerintem részt vett a cionista mozgalomban, mert érkeztek haza Palesztinából képes könyvek, beszámolók a zsidó egyetemekről meg a kibucokról meg ilyesmi. Azt hiszem, pénzzel támogatta apám valamelyiket. A prospektusokat még én is láttam. Biztosan volt konkrét szervezet, amit támogattak, de mi arról sokat nem tudtunk. Lehet, hogy apám gondolkodott azon, hogy Palesztinába kimegy, de nem volt ez olyan komoly. Anyu biztos nem ment volna vele. Otthon ez egész biztos téma volt, de nem előttünk, gyerekek előtt.

1939-ben a Sebestyén Gyuri, a nagyobbik Sebestyén fiú, csinált egy zsidó úszóegyletet. A sportegylet már 1920-tól létezett, de nem volt úszószakosztálya. Ezért a Sebestyén Gyuri alapított egy úszórészleget. A zsidó neve Haggibor volt. Ez egy baloldali egylet volt, mert a Sebestyén Gyuri illegális kommunista volt. Nem volt különösebben ismert. Kolozsváron volt egy park, egy román királyról volt elnevezve, és ott volt egy nagyon jó sportuszoda, oda jártunk. Az általános sportegyleten belül működött ez az úszóegylet. Ő tanított meg versenyszerűen úszni. Tudtam már jól, és mellúszásban és pillangóban versenyeztem. Ez egy rövid életű dolog volt. Összesen hárman voltunk az egyletben. Czitrom Gabi hátúszó volt. Vele voltam a legjobb barátságban az úszáson kívül is. Az apja a Román–Olasz Banknak volt az igazgatója, később Magyar–Olasz Bank lett. A Fő téren laktak, és nagyon sokat jártam hozzájuk. Én tulajdonképpen a feleségével voltam először jóban, és a Gabi rajtam keresztül ismerte meg a feleségét. A Gabival később is jóban maradtam. Most Párizsban lakik, és ha Párizsban vagyok, többnyire ott lakom náluk. 1956-ban disszidáltak a feleségével [*lásd lejjebb*]. Mandula Gyuri, aki akkor már kint volt Németországban, segített nekik ebben. Ő üzletember volt. A határon várta őket. Egy évig istápolta őket Németországban.

Fura gyerek volt ez a Mandula Gyuri. Velünk járt egy osztályba. A szülei Kolozsváron nagyon jómódban voltak, az Erzsébet úton laktak, az egy olyan Rózsadomb-szerű helynek számított. Én nem szerettem odajárni hozzájuk, mert nem voltak kellemesek. A szüleim ismerték őket, de nem jártak össze. Ők tartották a vallást valamennyire. A szülei kijutottak először Kubába, és nagyon ügyes kereskedők lettek ott is. Gondolom, ott volt kapcsolatuk, mert Kolozsváron déligyümölcscsel kereskedtek. Nem volt boltjuk, hanem volt Kolozsváron egy lerakatuk. Erre azért emlékszem, mert egyszer mi, gyerekek citromot tisztogattunk ebben a raktárban, amiért még pénzt is kaptunk. Ha jól emlékszem, 1942 körül mentek el. A gyerekek is velük mentek. A Gyuri papája Kubában halt meg, de a család visszajött Németországba. Ott én még találkoztam velük.

Ez a sportegylet még a román idők utolsó évében, 1939-ben lehetett, mert aztán 1940-ben megszüntették. 1940-ben bejöttek a magyarok, és akkor átmentem a Kolozsvári Munkás Sportklubba (KMS), annak a színeiben úsztam. Nagyon jól ment a mellúszás, úgyhogy ott, bár még nem voltam ifi sem, mégis ifi bajnok lettem 1941-ben. Nem a saját nevemen, mert Róth néven nem lehettem. Valamilyen magyarosabb nevet kellett fölvennem, azt hiszem, Lóránt András néven versenyeztem.

1939-ben én még román iskolába jártam. Nagyon román volt. Nem volt szabad magyarul beszélni, de mi azért beszéltünk, és ezért büntetés is járt. És jött 1940 [*lásd: második bécsi döntés*]. Utólag ez már egy kicsit furcsa, de mi nagyon lelkesedtünk a magyarok bevonulásakor. Czitrom Gabiéktól néztem a bevonulást, mert ők a Főtéren laktak. De utána elég nehéz idők jöttek váratlanul. 1940-ben a református gimnáziumba kerültem mint ötödikes. Ez egy jó iskola volt, ezért adott apám ide. Ott egy évig voltam elég nehéz körülmények között, mert akkor volt Kolozsváron egy erős antiszemita vonulat. A *Jud Süß* című filmet akkor hozták be, ami az osztályban elég kellemetlen hangulatot eredményezett [*Veit Harlan 1940-ben készített hírhedt antiszemita propagandafilmje, amely Lion Feuchtwanger német író 1923-ban írt „Jud Süß” c. regénye alapján készült. A filmet 1941-ben mutatták be Magyarországon. – A szerk.*]. Verekedések is voltak. Ezt mondtam az apunak, és akkor kivett onnan, és a hatodikot a kolozsvári zsidó gimnáziumban jártam, amit Zsidlicnek neveztek. Antal Márk volt az igazgató, aki apámnak jó ismerőse volt. Bankok számára készített valószínűség-számításokat. Nekem és öcsémnek tanított magánúton is matematikát

remekül. A mai napig neki köszönhetem, hogy megtanított egy csomó mindenre. Mindmáig érdekel a matematika. Nagyon jó iskola volt. Volt egy nagyon jó magyartanárunk, Goitein tanár úr, aki kitűnően értett a magyar irodalomhoz. Ő ott lakott hozzánk közel az Eperjes utcában, és néha meghívott párunkat hozzá teára. Mi nagyon büszkék voltunk erre. Ha jól tudom, őt is elgázosították.

1942-ben eljöttünk Kolozsvárról Budapestre. Ez azért is történt, mert a zsidókórház, ahol apám dolgozott, nehéz anyagi helyzetbe került már 1941-ben. A dél-erdélyi részekből kiestek a páciensek, pedig az volt a gazdagabb rész. A kórházakban csökkentették a létszámot. Apu előrejött. Itt a Maros utcában volt egy elég ortodox zsidókórház [*A XII. Maros u. 16. szám alatt volt a budai Hevra Kadisa 1931-ben épült, jól felszerelt kórháza. – A szerk.*]. Annak az igazgatója volt Balkányi, nem tudom a keresztnévét, aki a Hollán Ernő utcában lakott, és aput fölvette. Az egész Hollán Ernő utcai bérház a Balkányié volt. Ez egy négyemeletes ház volt. Az egyik lakás üresen állt, és azt kiadta apámnak. Ő nyáron jött el, szeptemberben mi jöttünk utána. Bútorokat és könyveket is hoztunk, de újakat is csináltattunk.

1942 nyarán falun dolgoztam, mert volt arra lehetőség, hogy nyári munkát vállaljunk, és cséplési ellenőrnek szegődtem. Ez azt jelentette, hogy a cséplőgép mellett kellett ülni, és fölírni, hogy hány zsák volt ebből vagy abból. Ez Szajol mellett volt egy faluban az Alföldön. Pestről lementem, és akkor ott laktam. Két-három hétig voltam ott. 1943-ban Szeged mellett egy nagybirtokon, a Pallavicini birtokon dolgoztam. Ott egy bérlőnél laktam és dolgoztam. Az is zsidó volt, Basch volt a neve. Ők voltak a bérlők, és nekem felügyelnem kellett a kapálást meg ilyesmi. Ott laktam náluk, és pénzt is kaptam. Többen voltunk akkor ott fiatalok, főleg zsidók. Nagyon megdöbbenett engem akkor, ahogy a cselédség ott lakott [lásd: uradalmi cselédség]. Hosszú nagy házakban több család lakott ott nagyon egyszerű körülmények között [*A 20. század elején indult meg a cselédlakások építése az addigi istálló-színvonalú, egy légtérű cselédszállások helyett: ezekben a házakban általában két családnak jutott egy konyha, amelyből kétoldalt nyílt egy-egy szoba, ahol együtt élt az egész család. Más helyiség rendszerint nem is tartozott a cselédlakáshoz. Egy-egy tipikus cselédházban több ilyen egység volt egymás mellett. – A szerk.*]. Ide apám küldött, hogy tapasztaljam meg, hogy milyen a vidéki élet. Mi persze „úri” körülmények között laktunk, egy külön házban, nem úgy, mint a cselédek.

Amikor átmentünk Budapestre, az itteni református gimnáziumban, a Lónyay utcában jártam a hetediket [*Lónyay utcai Református Gimnázium – 1859-ben nyitotta meg kapuit. Tanári kara már a kezdetekkor is kiemelkedő egyéniségekből állt. Az 1888–1943 között a Lónyay utca 4-ben működött, 1943-ban korszerű, nagyobb iskolát építettek a Lónyay utca 33–35-ben. 1952-ben az iskolát államosították. – A szerk.*]. Apámnak itt volt ismeretsége, valahogy elintézte, hogy felvegyenek, mert akkor már zsidókat nem nagyon vettek fel. A testvérem már nem ide járt, őt már nem tudta ide felvetetni. Ez egy egész jó iskola volt, és én az osztálytársakkal is elég jól kijöttem. Én voltam az egyedüli zsidó az osztályban, illetőleg volt két kikeresztelkedett. Ott nem éreztem azt, hogy zsidó vagyok. Voltak ugyan viták, de verekedés nem volt. Elég jól tanultam. 1944-ben ez a gimnázium átköltözött kicsivel arrébb, és én már ott érettségiztem, sárga csillaggal.

Azt, hogy antiszemitizmus van, én már gyerekkoromban megtapasztaltam. Akkor még sok mindent nem fogtam föl ebből. Igazán apámék tragikus halála ébresztett rá, hogy mi az, zsidónak lenni. 1944. március tizenkilencedikén bejöttek a németek [lásd: Magyarország német megszállása]. Az

egy nagy „buli” volt. Mindenesetre jártunk tovább az iskolába, és sikerült leérettségiznem. 1944-ben hamarabb befejeződött az iskolaév. Háború is volt, és tudtam, hogy be fognak hívni. Be is hívtak, de először csak pesti munkára. Munkaszolgálatra itt Pesten, a Kálvária téren kellett gyülekezni. Aztán kaptam egy hivatalos behívót Jászberénybe, ami úgy június környékén lehetett. És onnan aztán Pusztamizsére vittek minket [*Pusztamizse a Jász-Nagykun-Szolnok vm.-ben lévő Jásztelek község külterülete volt. – A szerk.*]. Ott állt össze a századunk. Több század is volt ott. Itt találkoztam Karinthy Cinivel [*Karinthy Ferenc (1921–1992) – író*]. Ő nem a mi századunkban volt.

Ott osztottak szét minket. A mi századunkat Wajand századnak hívták, úgy hívták ugyanis a főhadnagyunkat. Ez egy érdekes század volt. Négy szakaszból állt, és a mi szakaszunk volt a fiatal szakasz, csupa tizenhat-tizennyolc éves volt itt. A többi három szakaszban idősebbek voltak. Pusztamizséről aztán vonattal elvittek minket Kisilvára. Ez Beszterce-Naszód mellett van [*Kisilva Beszterce-Naszód vm.-ben volt, a második bécsi döntést követően átmenetileg visszakerült Magyarországhoz. – A szerk.*]. Ott egy barakkos német munkatábor volt. Mi egy úgynevezett vap század voltunk, a 333-as, ami azt jelentette, hogy vasútépítő. Minket mindig oda vittek, ahol vasutat kellett építeni, átépíteni vagy szétbombázott vasútállomásokat újjáépíteni. Kisilván mozdonyházat építettünk. Ott van egy viszonylag keskeny vonal, ami átmegy Bukovinába. Ez egy fontos útvonal volt, mert azon vitték ki a németeket Ukrajnába, de azon is hozták őket vissza, amikor a vereségek voltak. Úgyhogy nagyon fontos dolgokat csináltunk nekik. Ezt a mozdonyházat a román időkben később megtaláltam. Mondtam is, hogy milyen jól építettünk akkor a románoknak. Síneket is építettünk, ami nagyon nehéz munka volt.

Ott nagyon kellemetlen volt barakkokban lakni, és nagyon sokat kellett dolgozni, sokszor hétvégén is, de néha ha a vasárnap szabad volt, akkor azzal kellett foglalkozni, hogy szétszedjük a barakkokat, és lángszóróval végigtakarítsuk, ugyanis tele volt tetűvel, poloskával meg mindenfélével. Emeletes priccseken aludtunk, amin szalma volt. Ez nagyon rossz volt. Latrina volt, oda jártunk a szükségünket végezni. A koszt borzasztó volt, de nem éhezünk annyira. A mellettünk levő barakk úgynevezett ukis barakk volt. Ez azt jelentette, hogy olyanok voltak ott, akik már voltak Ukrajnában munkaszolgálaton, és visszajöttek. Ők aztán meséltek, hogy mi volt ott. De csak „vidám” dolgokat mondtak, hogy például hogyan tudtak életben maradni, oroszoktól kaját szerezni meg ilyenek. El voltam azért rendesen kenődve. Ők mesélték azt, hogy az egyik úgy jött haza, hogy egy vödört vitt. Kérdezték, hogy hová megy, ő azt mondta, hogy vízért. Az egyik tiszt megnézte a vödört, és jól elverte őket, mert a vödör lyukas volt. De azért sokan hazajöttek. Ezekről az ukisoktól sokat tanultunk.

Nekem azért szerencsém volt, mert a második szakaszból odajött egy ember, olyan negyven év körüli, és azt mondta, hogy rokonok vagyunk. Schück Gyula, aki apu egyik bátyjának, Józsinak a fogadott fia volt. Sokat segített nekem, sőt amikor később Pesten éltem, egy időben nála is laktam. Csak az szomorított el nagyon, hogy nem tudtam, hogy mi van otthon. De aztán később levelezni is lehetett. Nehezen, de valahogy lehetett. És én rájöttem, hogy nem érdemes lógni, mert jobban eltelik az idő, másrészt nekem is jól tesz. Volt egy haverom, a Messer Gyuri, akivel sokat beszélgettünk, és munka közben matekoztunk. Valahogy eltelt az idő.

Wajand százados furcsa ember volt, és nem vetette meg az alkoholt sem. Vasárnaponként, még Kisilván, időnként összegyűjtött minket, és hegyi beszédeket tartott. Tök részegen nyugtatott minket, akkor már lehetett tudni, hogy a németek kikészültek. Ott hallottunk például a normandiai

partraszállásról. Ott hallottunk a Hitler elleni merényletről, és láttuk a visszavonuló németeket is. Főként vöröskeresztes vonatok voltak ezek. Tudtuk, hogy ez már a vég kezdete, de a százados megnyugtatót minket, hogy mi ezt már nem fogjuk megélni. Csinált kultúrműsort is. A faluból összeszedett embereket nézőnek. Volt közöttünk egy operaénekes is, Ney Bandi [*Valószínűleg Ney Dávidról van szó, aki 1905-ben született, és 1945-ben halt meg Hörschingben. 1929-ben az Operaház szerződtette (hőstenor). 1939-ig számos Wagner-opera szerepét alakította. 1942-ben munkaszolgálatra hívták be (MÉL). – A szerk.]. Ő Georges Bizet „Gyöngyhalászok” című operáját énekelte. Meg mindenféle darabokat előadtunk. A százados nem volt igazán rosszindulatú. Az egyik keretlegény nagyon kellemetlen ember volt, szeretett néha puskatusozni. Akkor jöttem rá, hogy engem a világon nem tud megbántani senki, maximum a puskatus. Sok cigány volt a keretlegények között. Ők följöttek Pestre Kisilvárról. Elmentek a szülőkhöz, és pénzért hoztak nekünk csomagot. A végén a keret tagjai is érezték, hogy elég zűrös a helyzet, és békén hagytak minket.*

Akkor már augusztus volt, a románok átálltak, és jöttek az oroszok Dél-Erdély felől. Minket valamikor szeptemberben fölültettek egy vonatra. Nem volt túl kellemes, mert marhavagonokban utaztunk. Azt nem mondták, hogy hova visznek, de aztán rájöttünk, hogy a Délvidékre visznek. Akkor ott voltunk Újvidék és Szabadka között valahol. Vonaton laktunk, és onnan úgy jöttünk el, hogy októberben kaptunk egy partizántámadást – szerencsére mi a vonaton voltunk. A partizánok megtámadták a pályaudvart. Nagy lövöldözés volt, és egy lovas partizán robogott végig a peronon, és a vonatot kihúzták a pályaudvarról, ahol éppen ebédeltünk. A németek akkora már elmenekültek onnan, de ott volt a raktárunk, amit aztán mi „megdolgoztunk”. Remek kajákat szereztünk. Éppen egy konzervet nyitogattam, amikor hirtelen elindult a vonat, így sokan le is maradtak róla.

Én azt hiszem, azért voltam a vonaton éppen, mert sebesült voltam. Nagy köveket kellett legurítani a vagonokból, ahhoz volt egy vasszerszám, azzal tudtuk ezeket a köveket legurítani. Egyszer az egyik rúd visszacsapódott és a kezemen egy egész mély sebet vágott. Volt ott egy zsidó ápoló, aki nem volt ugyan orvos, de valahogy segített, de erre már nem emlékszem pontosan. Ezért egy darabig nem dolgoztam. A vonat elindult észak fele. Kiskunfélegyházánál az egyik keretlegény azt mondta, hogy ki ne dugjuk a fejünket, mert itt éppen nagy zsidóirtás folyik [*Föltehetően nem Kiskunfélegyházáról, hanem Kiskunhalasról van szó. Randolph Braham a következőket írja a kiskunhalasi vasútállomáson történetekről: „Az SS és magyar szekértolói 1944. október 11-én 194 munkaszolgálatost öltek meg a kiskunhalasi vasútállomáson. Valamennyien a 101/302. számú munkásszádhoz tartoztak. Szerelvényük mellett egy másik állt, amely egy SS-alakulatot szállított. A munkaszolgálatosok leszálltak, hogy felvételezzék szűkös élelmiszeradagjukat, s ekkor támadtak rájuk a németek, valamint a nyilas érzelmű magyar vasutasok” (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/, 1. kötet, 278. oldal). – A szerk.]. Azon drukkoltunk, hogy ne tudják meg, hogy kik vannak a vonaton. Onnan is továbbmentünk, és a Csepel-szigetre értünk, ahol amerikai repülők megtámadták a vonatot. Kimentünk ott egy rétre a vonatból, gépfegyvereztek is, nem találtak el senkit, de kilőtték a mozdonyt, úgyhogy a mozdony fölrobbant. Ez október tizenharmadika volt. Szerencsénk volt, mert mindenki túlélte.*

Akkor felhoztak Pestre. Onnan este elindultunk gyalog. Hajnalban értünk a Soroksári úthoz, ahol szétengedtek minket. Azt mondták, hogy mindenki mehet, ahova akar. Holnap ekkor itt és itt

találkozunk. És akkor hajnalban betotyogtam a Hollán Ernő utcába. Nagy izgalom lett, tudniillik aludt az egész család. Teljesen váratlanul megérkeztem. Másnap délben jött a proklamáció [lásd: Horthy-proklamáció], én éppen az utcán voltam, és a rádió ordította. Hazamenet hallom, és nagy örömmel újságolta anyám, de délutánra már tudtuk, hogy a nyilasok átvették a hatalmat [lásd: nyilas hatalomátvétel]. Délutánra apám mondta, hogy jobb, ha visszamegyek a századomhoz. Megtudtam, de már nem tudom, hogyan, hogy a századom körlete a tizenharmadik kerületben van. Ott volt egy papírgyár, és én oda visszamentem. Ott aludtunk papirosokon, mert nem volt ágy. Onnan jártunk ki gyalog a ferencvárosi pályaudvarra dolgozni, és este vissza. A keretlegények kísérték minket folyamatosan. A hangulat akkor már nagyon más volt. Az oroszok már közeledtek.

Az öcsém Pesten volt munkaszolgálaton. Csicskás volt egy rendőr mellett. Azt már nem tudom, hogy hogy került az öcsém ide. Mindenesetre ügyes volt, és szerzett egy levelet, hogy apám és anyám az esti kijárási tilalom ellenére sárga csillag [lásd: kijárási tilalom Budapesten; sárga csillag Magyarországon] nélkül kimehessenek az utcára.

Aztán kiderült, hogy a századunkat ki akarják vinni Németországba. Erre aztán többen azt mondtuk, hogy azt már nem! Én akkor leléptem apám segítségével, mert kapcsolatban tudtam vele maradni. Kimehettünk ugyanis a körletből. Nem jöttem haza, hanem apámmal találkoztam az utcán. Akkor apám mondta nekem, hogy van most egy hely, ahová el tudna vinni. Megbeszéltünk egy időpontot apámmal, és akkor én leléptem. Apám hozott egy nagykabátot, mert rólam búzlótt, hogy munkaszolgálatos vagyok, és kalapot is hozott. Fölhozott a Bogár utcába, itt volt Sztéhlo Gábornak az otthona. Ő egy evangélikus lelkész volt, aki némi svájci segítséggel gyerekotthonokat szervezett. Olyan gyerekeket fogadtak be, akiknek deportálták a szüleit, vagy akiket a szülők beadtak oda, hogy legalább a gyerekeket ne deportálják. Ez egy elég bátor dolog volt. Abszolút illegális, és az egyház nem túlzottan támogatta. Utólag hallottam, hogy féltek ettől. Ő nem félt. Sztéhlo akkor olyan negyvenöt éves lehetett. A felesége a Csöpi néni volt, és két kisgyereke is volt. Az Ildikó lehetett olyan tíz éves, a Baksi meg nyolc-tíz. Ők is egy ilyen otthonban laktak, a Lorántffy Zsuzsanna utcában. Körülbelül harminckilenc ilyen otthon volt. Ezek többnyire zsidó villákban voltak. Nagyon szép villa volt mindegyik, amit a tulajdonos azért adott oda Sztéhlónak, hogy ő akkor vigyázzon rájuk.

Apám tehát föl vitt hozzá az öcsémmel együtt. Azt már nem tudom, hogy apám honnan tudott erről. Ott volt egy nővér, aki szintén zsidó volt, csak kikeresztelkedett, és ő aput nagyon tisztelte. Éva volt a neve. Lehet, hogy rajta keresztül tudott erről a lehetőségről. A Bogár utcai villa egy család magánvillája volt. Többemeletes villa volt, legalább nyolc szoba volt benne. Volt egy nagyon szép könyvtár is, ahol persze gyerekek aludtak, és én sokat olvastam akkor. A háznak nem volt pincéje, csak egy alagsora, ott volt egy kazán, azzal fűtöttek. Az otthon egy magyar nő vezette, aki svájci állampolgár volt, aztán két hét múlva elment. Olyan negyven-negyvenöt gyerek volt ott, főleg kicsi gyerekek. Én ott már nagynak számítottam. Hárman voltunk nagyobbak, többek között Oláh Gyuri, aki most Nobel-díjas Amerikában [*Oláh György (Budapest, 1927) – magyar származású amerikai vegyész. A Műszaki Egyetemen tanult és tanított. 1956-ban hagyta el Magyarországot, előbb Kanadában, majd az Egyesült Államokban dolgozott. 1994-ben kapta meg a kémiai Nobel-díjat. – A szerk.*]. Az volt a dolgunk, hogy segítsünk a konyhán, és a kicsi gyerekekkel kellett foglalkoznunk. A gyerekekkel egész jól megvoltam. Már november közepe volt, de a gyerekeket még kiengedhettük a kertbe, de vigyáznunk kellett, hogy ne csapjanak nagy zajt, mert nem messze onnan lakott egy nyilas újságíró.

Közben voltak olyan vicces dolgok, hogy jöttek nyilasok ellenőrizni. Bevonultunk a spajzba, és a szalmazsákok alatt bujkáltunk, és azok leültek a konyhába kvaterkázni a nővérekkel. Úgyhogy nagy izgalom volt, de nem történt semmi, csak arra emlékszem, hogy az egyik gyerek elkezdett a zsák alatt remegni, és nevetési görcs jött ránk. A kicsiket nem bűjtatták el, ők úgy számítottak, mint menekültek Erdélyből és Kelet-Magyarországról.

Szemben velünk volt egy német parancsnokság. Ők többször is jóindulatúan érdeklődtek irántunk. Hivatalosan nem tudták, hogy zsidók vagyunk, legalábbis úgy tettek. Mi elég sok némettel jöttünk össze, sose tudtunk meg, hogy mit tudnak rólunk, de a lényeg az, hogy sose bántottak minket, inkább segítettek, ha kellett. Valahogy nem féltünk tőlük úgy, mint a nyilasoktól. Nem tudták, hogy mi zsidó gyerekek vagyunk, vagy nem akarták tudni. Hivatalosan vöröskereszt otthonnak számítottunk, de az akkor nem sokat jelentett, mert a Maros utcai kórház is annak számított. Még azt is tudom, hogy a Sztehlo kapcsolatot tartott egy Karl Lutz nevű emberrel [lásd: svájci diplomaták embermentő tevékenysége]. Az otthon a svájci Vöröskereszt védelme alatt állt.

Jött az ostrom [lásd: Budapest felszabadítása], mi ott voltunk az öcsémmel a Bogár utcában, és az utcából láttuk az egészet. Karácsonykor még Sztehlo föl is jött a karácsonyi ünnepségre, színdarabot csináltunk egy Karinthy-novellából, amit karácsonyeste adtunk elő. „Visszakérem az iskolapénzt”, ez volt a novella címe. Sztehlónak nagyon tetszett az előadás. Később a pincében vasárnaponként összegyűjtött minket, és beszélgettünk. Nem volt közös ima, és ő sose valláskodott. Később sokat beszélgettem vele, és ő el is mondta, hogy neki nem célja, hogy megtérítsen minket. Őneki megvolt a hite, és nagyon hívő volt. Ő ezt úgy élte meg, hogy mindenkin segít, aki bajban van. Később a kommunizmusban is próbált segíteni. Nagyon közvetlen ember volt, és nem félt. Olyan rettenetes bajba kerülhetett volna, hogy nem csak őt ölik meg, hanem a családját is, de szerencsésen megúszta a nyilasokat. Nagyon tiszteltük és szerettük. Később aztán sokat voltunk együtt, mert az orosz front majdnem a mi házunk elé ért tulajdonképpen.

Az ablakból néztük a harcokat, egészen addig, amíg be nem lőttek egy gránátot oda. Volt ott velünk egy néni, akinek az apja is ott volt, és őt találta el egy gránátszilánk. Az öcsém már akkor elhatározta, hogy orvos lesz, és próbált ezen a bácsin segíteni, de nem tudott. Rettenetes állapotban volt. Német segítséggel elvittük őt egy kórházba. Szereztünk egy hordágyat, és németek mutatták az utat a kórházig. Aztán a kórházban meg is halt szegény. Akkor levonultunk a szuterénbe. Ott volt egy nagyobb terem, ahol a gyerekeket elhelyeztük, és mi is ott voltunk.

A földszinten már ott voltak a németek, vittem is nekik teát. Egyszer szóltak a németek, hogy most tűnjünk el innen, mert jönnek az oroszok, és itt nagy harcok lesznek. Az oroszok a szomszéd villában fölállítottak egy lángszórót. Ez már újév után volt. Elhatároztuk, hogy elmegyünk. Én később láttam azt a Bogár utcai villát, teljesen romokban volt, úgyhogy jobb, hogy eljöttünk onnan. Egy éjjel megfogtuk a gyerekeket, mindegyiknek kockacukrot adtunk a zsebébe, ruhát nem tudtunk vinni, és elindultunk a Lorántffy Zsuzsa[na] utcába. Itt lakott a Sztehlo a családjával, de egyébként ez is egy ilyen otthon volt. Itt már voltak néhányan. Nem volt a két utca távol egymástól, de nagy kerülővel tudtuk csak megközelíteni. Le kellett jönnünk egészen a Szilágyi Erzsébet fasorig. Aztán eljöttünk a Széll Kálmán térig, aztán föl a Filler utcán. A frontok között mentünk. Németek kísértek minket, mit sem sejtve, hogy mi kik vagyunk valójában. Még azon röhögünk, hogy az egyik német nyakába vett egy kisgyereket, aki olyan Kohn Móric volt, hogy az

nem igaz. Minden gyereknek megmondtuk, hogy egy hangot ne adjanak ki a szájukon, amit a gyerekek be is tartottak. Akkor ez egy nagyon félelmetes dolog volt. Folyton lőttek a legkisebb hangra is.

Egész éjjel meneteltünk. Nem is mentünk rögtön a Sztehlóhoz. A gyerekek egy része a Légrády-villába ment, de nem mindenki tudott oda bejutni, úgyhogy egy részünk a Baár-Madasban maradt, mert ott egy szükségkórház volt, és beengedtek minket [*Bővebben erről -- részben szintén egy Rác Andrással készült interjú nyomán – lásd: Miklya Luzsányi Mónika: Hogy véget érjen a sötétség. Dokumentumok Sztéhlo Gábor gyermekmentő munkájáról a II. világháború idején, Harmat Kiadó, Budapest, 2003. – A szerk.*]. Beraktak egy szobába, ami mellett a szülőszoba volt, úgyhogy nagy kiabálások voltak. Az igazgató mondta, hogy meg ne mocsanjunk, mert az emeleten SS-ek vannak. A kórház vezetője részéről ez egy nagy bátorság volt. Ott nagyon pocsékul éreztünk magunkat, és elhatároztuk, hogy elmegyünk. Én egyszer megpróbáltam a kórházból kimenni, és a lépcsőn ott feküdt egy emberi kéz. Gyorsan visszamentem. Rengeteg akna volt szanaszét az utcákon. Eltartott pár napig, míg végül is át tudtunk jutni a Sztehlóhoz. Egy csoport még ott maradt a szükségkórházban, és később ők is átmentek egy másik otthonba.

Az ostrom olyan volt, hogy két-három napig még az orrunkat sem lehetett kidugni. Aztán pár napig csend volt. Házról házra mentek a dolgok. Csendesebb napokon azért ki lehetett menni. Sztehlónál volt egy-két németországi menekült is, hogy hogyan kerültek oda, nem tudom. Elég sokat dolgoztunk, mert a kicsi gyerekeket el kellett látnunk. Vízet kellett hozni folyton. A villának volt hátul egy garázsa, ott folyt víz. Nekünk oda kellett mennünk vízért. Mindenki a pincében lakott az ostrom alatt. Az öcsém rém ügyes volt, mécseseket csinált, ez valamit világított a pincében. A németek raktára a Scitovszky-villában volt, ami akkor az angol nagykövetség volt, később a japán nagykövetség lett. Az egyik vödörben petróleumot találtunk. Mikor mentünk visszafelé, egy német mellettünk ment el, és mi izgultunk, hogy megérzi a szagát. Ilyenkor az embert olyan röhögési roham fogja el. Akkor valahogy rengeteget röhögtünk. Nekünk nem volt sárga csillagunk.

Kovai Lőrinc is megjelent a rémes feleségével és a gyerekével. Ő kommunista volt, ő is jöhetett Sztehlóhoz. Azért jött jól nekünk Kovai, mert tudott oroszul, és Sztéhlo úgy gondolta, hogy hátha szükségünk lesz az ő nyelvtudására [*Kovai Lőrinc (Szentpétervár, 1912 – Budapest, 1986) – író, műfordító. Orosz-lengyel származású, anyja második házassága révén került Magyarországra 1920-ban. 1938-ban lett történelem szakos tanár. 1941-ben a „Népszava” munkatársa lett, részt vett a Történelmi Emlékbizottság munkájában, többször letartóztatták. 1945-ben a „Szabad Nép” alapító tagja, 1948-tól írásaiból élt (MÉL). – A szerk.*].

Még az ostrom alatt az egyik nyugalmasabb napon följöött édesapám. Német sisak volt a fején, amin mi persze nagyon jól szórakoztunk. Meg akart minket nézni. Tudta, hogy hol vagyunk. Ott ültünk hárman Sztehlóval. Kérdeztük tőle, hogy mi van a kórházban. A szüleim ugyanis beköltöztek a kórházba, amikor a házunkat csillagos házzá nyilvánították. De mindenünk a lakásban maradt. A dolgok egy részét, a bútorokat, zongorát, képeket le tudták vinni a pincébe. Apámnak volt valami aranypénze, amit rejtegetett, ezt később én kaptam meg. Volt ott egy házfelügyelő, aki nagy nyilas lett, és nagyon ellenséges volt. Anyámnak is kellett sárga csillagot viselnie, mert árjának csak az számított, aki bizonyítani tudta, hogy a felmenői sem zsidók. Anyám nem is próbálkozott ezzel, de ő nem sokat járt ki.

Apám mondta, hogy a kórházba is bejárnak a nyilasok, de egyelőre békén hagyják őket. Sztehlo kérdezte, hogy meddig fog ez tartani. Apám irtó optimista volt, és azt mondta, hogy ez már nem tarthat nagyon soká. Sztehlo felajánlotta neki, hogy anyámmal jöjjön ő is oda hozzá, hiszen a mi Hollán Ernő utcai lakásunkba addigra valaki már beköltözött. Apám azt mondta, hogy nem jöhet, mert sok orvos elmenekült, és nagyon sok a sebesült és a beteg, és neki vissza kell mennie a kórházba. Amikor neki tennivalója volt, akkor azt ő tette. Ezért is nem gazdagodott meg. Megmenekülhetett volna, de neki a kötelesség többet számított. Ez egy nemes gondolat volt, de hát... Két napra rá az öcsém lement a kórházba, és egy órával később jött vissza teljesen kikelve magából, hogy szerinte apuék már nincsenek [Bár a kórház a Nemzetközi Vöröskereszt felügyelete és védelme alatt működött, 1945. január 11-én betört az épületbe egy nyilas csoport, és az ott tartózkodó 92 páciens, orvost és ápolónőt megölték. A helyszínen egy ápolónőnek sikerült megmenekülnie. Forrás: Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/, II. 234. oldal. „A zsidó Budapest” (Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória és Sirbik Andrea, Budapest, 1995, II. 486. oldal) szerint az esemény január 12-én történt. – A szerk.]. Azt mondja, hogy a kapuban egy nyilas őr állt. Kérdezte tőle, hogy te mit akarsz itt. Gyuri szerencsére gyorsan kapcsolt, és azt mondta, hogy sebesült van a házban, és orvost keres neki. Menj el innen, mert itt már nincsen orvos, mondta a nyilas. Gyuri valahogy mégis bejutott az udvarra, és az ajtóból látta, hogy a hallban ülnek a nyilasok a nővérekkel. Akkor már tudta, hogy mi a helyzet. Valaki a padlásablakból látta őket, hogy fölásatták velük a gödröt, és belelőtték őket. A Göncz Árpád a szomszéd utcában lakott akkor, és azt mondta, hogy látta, ahogy dobálják ki az ablakból a betegeket. Azt beszéltek, hogy a keresztény nővérek közül adta fel valaki a kórházat. Tudtuk, hogy a keresztény nővéreken kívül mindenkit megöltek. Később azt olvastam, hogy négy keresztény nővért is megöltek. A szüleim 1945. január huszonegyedikén haltak meg a Maros utcai vérengzésben [T. L. ápolónő visszaemlékezése: „1939. évben léptem be a Maros utcai kórház szolgálatába. A sárga csillag viselésének elrendelése után bent is laktam az épületben. A német katonaság több ízben megtekintette a kórházat, minthogy azonban túl kicsinek találták, meghagyták eredeti rendeltetésének. Időközben sikerült megszereznünk a Nemzetközi Vöröskereszt védlevelét is. Ennek következtében természetesen a mi kórházunk is ostromnak volt kitéve a bemenekülők részéről. Október 17-én nyilas csoport jelent meg az épületben és fegyverrejtegetés címén házkutatást tartottak. Ez alkalommal még a betegeket nem bántották, csupán a személyzetet terelték ki az utcára, majd rövid idő múlva visszaengedték az épületbe. November vége felé történt, hogy a rendőrség az összes alkalmazottakat, orvosokat, ápolónőket stb., továbbá a járóbetegeket bevitte az őrszobára azzal, hogy a csoportot beszállítja a gettóba. Később úgy értesültünk, hogy valaki telefonált Friedrich Bornnak, akinek közbenjárására ezúttal még visszatérhettünk a kórházba. Kórházunk eredetileg csupán 60–70 személy befogadására volt kontemplálva, ezzel szemben az akkori létszám 115 volt a személyzettel együtt. A személyzet tagjai között keresztények is voltak, így többek között Jankovics Róbertné sz. Szabó Erzsébet ápolónő is, akinek besúgására történt az alább elmondott tragikus eset. Január 12-én történt. Aznap éppen élelmiszert voltam vételezni a budai Vöröskereszt raktárában. Déli 1 óra felé érkeztem vissza a kocsival, és éppen a sofőrt akartam kifizetni, amikor megállt az épület előtt egy teherautó, melyből mintegy 40 pártszolgálatos, gépfegyverrel felszerelt nyilas szállt ki. Megjegyzem, hogy a kórház épülete körül mindenütt német katonaság volt katonai állásokban elhelyezve, SS-ek is, a front kellős közepén voltunk. A nyilasok berontottak az épületbe, üvöltöztek, partizánok után kutattak, majd összeseterelték a ház minden lakóját. Rájuk parancsoltak, hogy

felsőruhákat, cipőiket, ékszereiket rakják le, majd kizavarták őket a hallból az udvarra és ott hátulról lövöldözték le a szerencsétleneket. Két anyát, akik kisbabájukat tartották karjukon, keresztényeknek vallva magukat, meghagyták. Dr. Roth Marcell igazgató-főorvos, Dr. Farkas és még többen az orvosok közül itt lelte halálát. Közben megkérdezték tőlem, hogy keresztény vagyok-e, és igenlő válaszomra különállítottak azok közé, akikről egyelőre elhitték, hogy nem zsidók. Ezt a csoportot azután (velem együtt tíz embert) elvittek a pártházba, a Németvölgyi út 5. szám alá. Egy napig tartottak itt bennünket bezárva, és másnap – fentemlített ápolónő besúgására – elvittek bennünket a budai vízművek telepére. Sötét éjszaka volt már; felállítottak bennünket és sortüzet adtak ránk, utána természetesen otthagytak. A sors kifürkészhetetlen akarata folytán engem nem talált el a golyó. Leestem, és így engem is halottnak hittek, otthagytak. Eltávozásuk után feltápáskodtam, és bemenekültem egy ismerős villába. Itt húzódtam meg február 12-éig, Buda felszabadulásáig. A Maros utcai kórház halálos áldozatainak száma az utóbb említett kilenc emberrel együtt 93 volt” (www. degob.hu). – A szerk.].

Sztehlo borzasztó rendes volt, mondta, hogy maradjunk nála, ő apánk helyett apánk lesz. Teljesen le volt ő is törve. Tovább tartott az ostrom, én pedig középfülgyulladást kaptam, és időnként följöttek a németek teázgatni. Sztehlónak többször föl kellett menni a várba, ahol szintén volt egy otthon, és ott volt élelem és ruha is. A németektől kapott olyan járgányt sofőrrel, ami úszni is tudott, az vitte föl Sztehlót az élelemért. Borzasztó út volt. Amikor beteg voltam, a németek mondták, hogy jönnek a fölszabadító csapatok. Akkor voltak a nagy harcok a Balaton mellett. Egyszer megkínáltuk őket konzervvel, és az egyikre rá volt írva, hogy Weiss Manfréd, és akkor mérgesen a falhoz vágta a német a konzervet, hogy zsidó ételt ő nem eszik. Az utolsó napok már nagyon nehezek voltak. Vízért nem tudtunk elmenni, és a havat melegítettük föl, hogy legalább mosakodni tudjunk. A kert mindig tele volt hullákkal. Az oroszok már a mellettünk levő házban voltak. És az utolsó éjjel a németek nem jöttek le a szomszéd villából. Reggel az oroszok bedobtak egy kézigránátot a folyosóra.

Jöttek az oroszok, akik főleg tiszték voltak. Mi a Kovait szerettük volna, ha tárgyal velük, de ő teljesen váratlanul eltűnt. Volt egy orosz katona, aki tudott románul. Minket, fiúkat mindjárt elvittek ágyút tologatni, ami nem volt veszélytelen. Mondták, hogy toljuk valahova, a németek kezdtek löni minket, egyikünk meg is sebesült. Estig ott kellett ücsörögni a hóban. Rólam rögtön leszedték a bakancsomat és az órámat is. Adtak egy félcipőt, ami a nagy hóban igen „kellemes” volt. Éjszaka vittek el. Órákat álltunk ott egy villa előtt, senki nem szólt hozzánk, de én leléptem. Addigra rájöttem, hogy az ember nem él meg, ha nem ügyeskedik. Elkaptak mások, azok elvittek egy másik villába, ahol egy asztal mellett már ült egy csomó ember. Volt egy orosz őr, aki megszólalni sem engedett. Nem tudtuk, hogy mi lesz. Éjjel kezdtek minket egyesével behívni, és egy tolmáccsal kikérdezni. Nekünk mondták, hogy elmehetünk. Mi mondtuk, hogy éjszaka hova menjünk, megint elfog egy másik társaság, de ők mondták, hogy tűnés. Végül is elértünk haza. Közben Sztehlóék átköltöztek a Pasaréti útra. Sztehlót is elvitték az öcsémrel együtt. Sztehlo fölvette a reverendát, amit az oroszok, gondolom, a pápa miatt tiszteltek, és hazaengedték az öcsémrel egyetemben. Mi – nem tudom, hogyan, de – megtudtuk, hova mentek, és végül is odajutottunk. Mindenféle orosz katonai csoportok között mentünk keresztül, sok helyen szekerek és lovak is voltak, ahol harmonikáztak, és orosz táncokat táncoltak. Minket békén hagytak.

Egy-két napra rá Sztehlo elintézte, hogy kaptunk egy villát a Völgy utcában, ez a Széchenyi-villa volt, és oda átmentünk gyerekestül, mert rengeteg gyerek volt. A gyerekek ordítottak az éhségtől.

Egyszerűen nem volt mit enni. Volt az oroszok között egy tiszt, aki zsidó volt. Ő minden nap bejött, és ölébe ültette a gyerekeket, megsimogatta őket. Kiderült, hogy az ő családját Ukrajnában kiirtották. Mondta is, hogy a kozákok vannak olyan rémesek, mint a németek. Egyszer hozott egy lovat. Ez január vége felé volt. Mi mondtuk, hogy levágni nem tudjuk, de fölszabdalni tudjuk. És akkor a revolverével lelőtte a lovat, mi meg fölvagdostuk. Levest főztünk belőle, meg fasírtot csináltak a lányok. Kenyerünk nem volt. Volt nem messze tőlünk egy orosz konyha. Az egyik fiúval átmentünk, hogy segítünk a konyhán, és ezért hátha adnak kenyeret az oroszok. Ott is egy borjút kellett fölvágni. Délután kapták a parancsot, hogy indulás a Balatonra, és gyorsan segíteni kellett fölpakolni a kocsira. Nekem többek között egy nagyon könnyű zsák jutott, és amikor kinyitottam, láttam, hogy cigaretta van benne. Ez akkor valuta volt. Kicsit megdézsmáltuk persze.

Később szánkókkal mi, nagyobb fiúk bejöttünk a Moszkva térig [*akkor: Széll Kálmán tér*], és szereztünk valami ételmet. Akkor már a németek lerohanták az Ostrom utcát. A Moszkva tér tele volt hullával. Engem megint elkaptak mint németet. Egy katona lefogott, és minden fánál le akart lőni. Az öcsémet és a többi gyereket elengedte. Engem mindig németnek néztek. Akkoriban már nem izgatta magát az ember ezen. Folyton hullák között jártam. És azon gondolkodtam, hogy olyan fiatal gyerekek is be voltak sorozva a németeknél. Szörnyű volt, ahogy vittem a szánkót, néha azon gondolkodtam, hogy ez a német hulla még nálam is fiatalabb. Ez az orosz elvitt egy villába, ahol kikérdeztek, és elengedtek. Az öcsém nagyon félt, hogy elveszít akkor.

Így teltek a napok, és közvetlenül a felszabadulás után Temesvárról üzentek a Róth rokonok, a Giza néniék, a lánya és a férje, Hugó, hogy lesz egy teherautó Temesvárra, és üzenték, hogy az öcsémmel szálljunk föl rá. Már nem tudok rá visszaemlékezni, hogy ez az üzenet hogyan jutott el hozzánk. Az az igazság, hogy addigra már nem csak testileg, de lelkileg is nagyon el voltunk csigázva, különösen az öcsém. Elbúcsúztunk Sztehlótól – éppen március tizenötödike volt –, és az öcsémmel elindultunk a Hollán Ernő utcába, de nem volt híd, csak Budatéténynél az oroszok csináltak egy hidat [lásd: Budapest felszabadítása; pontonhidak]. A lakásban már lakott valaki. Azt mondták, hogy elvihetünk mindent, amit akarunk, de mi nem vittünk el semmit. Megtaláltuk végül is ezt a teherautót, ami Szegeden keresztül elvitt minket Temesvárra. Az ottani rokonok megúszták az egészet [lásd: Zsidó Statutum Romániában; zsidótörvények Romániában; zsidók Észak- és Dél-Erdélyben]. Romániában, aki le tudta fizetni a kellő embert, azt nem vitték el. A baksis nagy úr volt.

Temesváron a Giza néni lányának a férjéhez mentünk. Nagyon jól bántak velünk, tejben-vajban fürösztöttek minket, és még a fehérneműnk is „csináltatták”, nem vették. Ez így értékesebb volt. Minket persze gyereknek tekintettek, és ez engem időnként nyomasztott. Ők nagyon nagy békében és harmóniában éltek. Én már akkor megmondtam, hogy festő akarok lenni, de erről szó sem lehetett. Kértek, hogy menjek egyetemre, és legyek építész. Nekem ez annyira nem tetszett, és egy mendemonda alapján megtudtam, hogy fog menni egy autó Kolozsvárra, és én elmentem Hugó bácsiéktól. Mondtam az öcsémnek, hogy jöjjön ő is, de ő ott maradt. Nekem akkor már megvolt az érettségim, neki még nem, és neki amúgy is nagyobb szüksége volt a rokonokra.

Kolozsváron a Dobóéknál laktam addig, míg meg nem hallottam, hogy megy vonat Magyarországra. Fogtam magam, és fölültem rá. Ez 1945 júliusában volt. A vonat Nagyváradig vitt, ott leszálltam, és találtam egy vonatot, ami Debrecenbe ment. Vagy a tetején utaztam a vonatnak, vagy az ütközőn. Debrecenben az oroszok lekapcsolták a vonatot. A pályaudvaron aludtam, és másnap kaptam egy vonatot Pestre. Persze a vonat tetején utaztam, ahol elaludtam, mert éjjel

nem nagyon tudtam a pályaudvaron aludni. Az övemmel odakötöttem magamat a vonathoz, hogy ne essek le. Közben zuhogott az eső. Reggel arra ébredtem, hogy a Keletiben vagyok, és a cipőm és a hátizsákom is megvolt, ami nagy szó volt akkor. Igen ám, de hova menjek? Emlékeztem, hogy a Schück Gyuszi a Thököly úton lakik, odagyalogoltam, és gondoltam, megkérdezem, hogy lakhatnék-e nála. Nagy örömmel fogadott.

Pesten egyébként mindenki fölkarolt. Az ismerőseim általában zsidók vagy kikeresztelkedett zsidók voltak, akik megúszták a borzalmakat. Például Sárközi Márta, aki Molnár Ferenc lánya volt és Sárközi György felesége. Györgyöt elvitték [*Sárközi György (Budapest, 1899 – Balf, 1945) – költő, elbeszélő, regényíró, műfordító. 1917-től a „Nyugat” állandó munkatársa volt, 1919-től 1938-ig az Athenaeum könyvkiadónál mint lektor dolgozott. A népi írók mozgalmának egyik vezetője volt. Ő indította el a falukutató írók „Magyarország felfedezése” c. szociográfiai könyvsorozatát. Jelentős szerepe volt a Márciusi Front szervezésében és vezetésében. 1936-ban vette feleségül Molnár Mártát, Molnár Ferenc leányát. – A szerk.*]. A Mártánál is laktam. Márkuséknál is, akik apám barátai voltak, és a Szalay utcában laktak. Ahhoz, hogy pontosan elmondjam, hogy kik voltak a Márkusék, a Sárközi Mártához kell, hogy visszatérjek. Márta anyját Vészi Margitnak hívták, Vészi József lánya volt [*Vészi József (1858–1940) – író, újságíró, szerkesztő. 1877–93 között a „Pester Lloyd” parlamenti rovatát szerkesztette, 1894-től a „Pesti Napló” főszerkesztője, 1896-ban megalapította a „Budapesti Napló”-t, mely többek között Ady műveinek a „Nyugat” megindulásáig a legfontosabb fóruma volt. 1913-tól közel három évtizeden át főszerkesztője volt a „Pester Lloyd”-nak. 1927-től a felsőház tagja (MÉL); Vészi Margit (1885–1961) – újságíró, előbb a „Pester Lloyd”-nak, majd „Az Est”-nek a munkatársa. Még a második világháború előtt külföldön telepedett le (MÉL). Sárközi Györgyné Molnár Márta (1907–1966) – szerkesztő, író, műfordító. Molnár Ferenc író és Vészi Margit hírlapíró leánya. 1946-tól 1949-ig a „Válasz” c. folyóirat kiadója és egyik szerkesztője, az általa alapított Fehér Holló Kiadóvállalat vezetője volt (MÉL). – A szerk.*]. Vészi másik lánya volt a Lenke néni, aki Márkus Andornak volt a felesége. Én meg a lányuknak udvaroltam, az Annának, akit később a legjobb barátom, Czitrom Gabi vett el [*Anna Mark (Márkus Anna) (sz. 1928) – festőművész, 1956 és 1959 között Németországban, 1959-től Párizsban él. 1964 óta több mint harminc önálló kiállítást rendezett franciaországi, németországi és svájci galériákban, 1990 után Magyarországon is állított ki. – A szerk.*]. Andor bácsi a Magyar–Angol Banknak volt az igazgatója. Zsidók voltak, de nem tartották a vallást. A Sárközi Márta jómódú lett, mert amikor Molnár Ferenc meghalt New Yorkban, akkor kapott pénzt, de már előtte is. Márta pénzt adott a Dérynek meg olyanoknak, akiket bebörtönöztek, azokat támogatta.

Én a fejembe vettem, hogy fölvételezek a Képzőművészeti Főiskolára. A temesvári rokonok megint jelentkeztek, és azt üzenték, hogy segítenek továbbra is, ha a Műegyetemre megyek. Beiratkoztam tehát oda, és jártam is egy negyedévet. De rájöttem, hogy ez nekem nem megy. Egyedül a matematika ment. Otthagytam az iskolát, és megüzentem, hogy nem csinálom tovább. Egyszer Ödön bácsi volt Pesten, és ő tudott arról, hogy a szüleimet exhumálták, és egy ingyen sírba temették a Kozma utcában. El is mentünk ketten villamossal, és meg is találtuk a sírjukat. Megvan most is a mártírpárcellában, és én oda csináltam egy mozaikot.

A Róthokkal való kapcsolatomat azonban én saját hibámból lezártam. Én mindig független szerettem volna lenni a családtól, nem szerettem, ha beleszólnak az életembe. És úgy éreztem, hogy nincs nagy szükségem rájuk. A Schück Gyuszi segített, időnként persze azért még küldtek ezt-azt a rokonok is. Talán azért, mert még mindig reménykedtek, hogy nem lesz belőlem festő.

Mivel öcsém Romániában volt, és őt támogatták, gondolom, nekem is ezért segítettek. A Lóránt családból a Pista bácsi már Angliában volt akkor, és onnan küldött nekem egy öltönyt, mert nekem semmi ruhám nem volt.

Először egy gépkocsiszerelő műhelyben dolgoztam, és 1946-ban sikerült beiratkoznom a főiskolára Bernáth Aurél [(1895–1982) – *festő, grafikus, művészpédagógus*] segítségével. 1942–43-ban jártam az ő szabadiskolájába, nem volt olyan nagy véleményem rólam, de azért felvett. A főiskolán volt menza és egy kis ösztöndíj is.

Sztehlónál is laktam a Hűvösvölgyi úton. Volt az 1940-es években egy amerikai film, a „Fiúk városa”, ami arról szólt, hogy egy amerikai városban egy pincében összegyűlnek árva fiúk, és ez nagyon tetszett nekünk [*Ez a film (illetve a cserkészmozgalom) ültette el az ostrom alatt a Sztéhlo otthonban bujtatott idősebb fiúkban a gyermekköztársaság gondolatát, melynek célját az 1946 februárjában elfogadott alkotmányból ismerjük. "A Gaudiopolisz Ifjúsági Állam célkitűzése: Krisztus evangéliumának szellemében társadalmi korlátokat megszüntetve önálló, öntudatos, önismeretre és önbírálatra törekvő gyakorlatilag ügyes, elméletileg képzett magyar embert nevelni."* Az önkormányzat jelmondata – „munka nélkül nincs élet” – összekapcsolta a munkaiskolát a gyermekköztársasággal, amely fő szervezője, nyilvántartója volt a műhelyekben és azon kívül folyó munkának (www.sztehlo-gabor-alapitvany.hu/kivolt.htm). – A szerk.]. Sztéhlo mondta is, hogy szeretne a háború után csinálni egy ilyen otthont, ahol nemcsak zsidó gyerekek vannak, hanem háborús árvák is. Volt a fejünkben egy gondolat, hogy a gyerekek önmagukat fogják kormányozni, és ez nagyon tetszett nekünk. Mit ad isten, Sztéhlo kibulizta, és a Weisz Manfrédéknak volt egy villájuk a Hűvösvölgyi úton, és azt megkapta, azt is svájci segítséggel, és megcsinálta ezt az otthont. Az egyház nem nagyon támogatta ezt az ötletét sem. Bármikor ott aludhattam és ehettem. Aztán kivettem egy albérletet a Nyúl utcában.

Amikor főiskolás lettem, nem jártam be sokat az első évben. Akkor az úgy ment, hogy a mester körül voltak a tanítványok, modell után rajzoltunk. Nekem Berény Róbert [(1887–1953) – *festő*] és később Fónyi Géza volt a mesterem [*Fónyi Géza (1899–1971) – festő, főiskolai tanár, 1930–1938 között abbahagyta a festést, rajztanár volt a budapesti Kölcsey gimnáziumban, 1938–1945 között a műegyetem rajztanára, 1947-től a Képzőművészeti Főiskola alakrajztanára volt. Cementbe ágyazott mettlachi csempe felhasználásával a mozaikművészet újszerű alkalmazását valósította meg (MÉL). – A szerk.]. Én már akkor nagyon szerettem absztraktozni, Vajda Lajos volt a nagy ideálom [*Vajda Lajos (1908–1941) – festő. A Kassák Lajos szerkesztette „Munka” konstruktív művészeihez csatlakozott. 1930–34 között Párizsban Léger-nél tanult. „Művészete a magyar avantgarde piktúra legegységibb terméke. Racionalista szerkezeti elv és szürrealisztikus vizionáriusság egyesült művészetében” (MÉL). – A szerk.]. Tudniillik 1942-ben jártam egy magán művészettörténeti kurzusra, Mándy Stefka volt a vezetője [*Mándy Stefánia (1917–2001) – költő, művészettörténész, műfordító. – A szerk.]. Ott megismertem a modern művészetet és Vajda Lajost. Ez egy fura festő volt, zsidó volt, és a Vajdaságból jött [Vajda Zalaegerszegen született, 1927–31 között a Képzőművészeti Főiskolán tanult, 1930–34 között Párizsban élt, 1934 után többnyire Szentendrén. Nem volt vajdasági kötődése. Gyermekkorában családjával Zalaegerszegről a Belgrád melletti Valjevóba költözött, és ott járt német nyelvű elemi iskolába és gimnáziumba, kb. hat éven át (Kozák Gyula közlése). – A szerk.]. Akkor senki nem ismerte el. Szentendrén is dolgozott egy ideig. Vajda tüdőbeteg lett, és meg is halt. Első kiállítását még láttam, és nagyon szerettem. Én tulajdonképpen utánoztam őt. Persze a technikát is meg kellett tanulnom, és a perspektívát is.***

Közben Izbégen [*Szentendrével összeépült település, már a 20. század elején is Szentendre városrészének számított. – A szerk.*] az egyik ismerős családnak volt háza. Egy kollégával egész télen ott laktunk, és festettünk. Pataokban mosakodtunk meg ilyesmi. Ez 1947-ben még volt. Csináltunk Szentendrén egy művésztelepet egy elhagyott épületben. Szentendrén 1928-ban alakult meg eredetileg a művésztelep, amelynek tagjai elsősorban Barcsay Jenő [(1900–1988), festő], Czóbel Béla [(1883–1976), festő], Vajda Lajos, Korniss Dezső [(1908–1984), festő], Ámos Imre [(1907–1944 vagy 1945 /koncentrációs tábor/, festő)] voltak. Szentendre 1945 után is megmaradt művészvárosnak, napjainkig számtalan művész fordult meg itt, a jelentősebb alkotóknak önálló múzeuma is nyílt (például Barcsay, Czóbel, Vajda). Páran még közülük Párizsban élnek. Nagyon jó élet folyt ott. Volt egy mecénásunk. A szentendrei főtéren volt egy divatáru-kereskedés, annak a tulajdonosa segített néha anyagilag. A művésztelep ma is létezik. Én májustól októberig oda levonulok minden évben, alig várom, hogy odamehessek.

Aztán csak visszatértem 1947-ben a főiskolára, mert akkorra kaptam kollégiumot, csak közben 1948-ban bejött a reform [lásd: a fordulat éve]. Ez azt jelentette, hogy át kellett venni a szovjet módszert. Állandóan ott kellett lenni az órákon, és ceruzával kellett gipszfejeket rajzolni. Rémes volt. Addigra már elkezdtem mozaikot csinálni pár kollégámmal, mint például Jánossy Ferenc [(1926–1983) – festő, grafikus. 1945-től a Képzőművészeti Főiskolán Szőnyi Istvánnál, majd Fónyi Gézánál és Kmetty Jánosnál tanult mozaik szakon. – A szerk.], Hegyi György [(1922–2001) – festő, mozaikművész, 1946–50 között a Képzőművészeti Főiskolán Berény Róbert, Barcsay Jenő, Fónyi Géza tanítványa. – A szerk.]. Az úttörővasút egyik megállójánál besegítettem a mozaikrakásban, és ez nagyon megtetszett nekem. Két-három kollégánkkal megpróbáltunk egy mozaikosztályt létrehozni kint az Epreskertben [1063 Budapest, Kmetty György u. 26–28. – A magasabb szintű művészképzés megteremtésére a 19. század utolsó évtizedeiben életre hívott I. és II. számú Festészeti Mesteriskola, valamint a Szobrászati Mesteriskola létesítésével egyidejűleg a főváros a Sugárút mellett, az ún. Epreskertben kijelölte egy művészkolónia helyét is, és szorgalmazta neves művészek letelepedését. A magyar képzőművészet jeles alkotói indultak innen útjukra, vagy készítették alkotásaikat az Epreskertet körbeölelő műtermes villákban. A mesteriskolák vezetőinek (Benczúr Gyulának, Lotz Károlynak és Stróbl Alajosnak) epreskerti műterme kizárólag az oktatás szolgálatában állt, ahol a művészjelöltek együtt dolgoztak a mesterrel. Az epreskerti mesteriskolák és műtermek 1921-től „beolvadtak” az Országos Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskolába. Az Epreskert jelenleg is a Magyar Képzőművészeti Egyetem része. – A szerk.]. Akkor Bortnyik Sándor [(1893–1976) – festő, grafikus] volt a rektor, aki a szocreál stílust képviselte, és a titkár Biró Lajos, akinek a felesége volt Ratkó Anna, az egészségügyi miniszter [*Nem Biró Lajosról, hanem Biró Károlyról van szó. – A szerk.*]. Mindenki félt Birótól és a feleségétől, és gondoltuk, hátha megszabadulunk tőlük. Fónyi Géza tanárunk, akkor már csinált mozaikot, nem volt neki új ez a dolog, és elvállalta a mozaikosztály vezetését. Mi ketten Hegyi Gyurival voltunk nagyon jóban. Ő is zsidó volt, sokat dolgoztunk együtt később is. Ebben a mozaikosztályban remekül megéltünk. Kaptunk helyet a Derkovits-kollégiumban, aztán később az Andrásy úti kollégiumba kerültem. Már reggel hétkor ott voltam az Epreskertben, este hatig. A pedellus nagyon utált, mert félt a Birótól. Fegyelmezetlenségnek tartotta ezt az egész mozaikdolgot. Szereztünk anyagot a mozaikhoz Róth Miksa családjától [*Róth Miksa (1865–1944) – üvegfestő. „Különleges színű és fajtájú üvegek előállításával nemzetközileg elismert színvonalra emelte a magyar üvegfestészetet. ... Munkássága kezdetben a historizmus, később a szecesszió szellemét tükrözte. Dekoratív festészettel is foglalkozott” (MÉL). – A szerk.*]. A családja még élt, és a Nefelejcs utcában volt a műhelye és a

hagyatéka. A munkáimban új technikákkal is kísérleteztem, például az epoxigyantát nemcsak a mozaik kötőanyagaként használtam, hanem festményeimnek alapanyaga is lett.

A főiskolán kaptam ösztöndíjat, és konszolidálódtam sok szempontból. A kollégiumban egy szobában aludtunk vagy húszan, de ez engem akkor nem zavart. Pénzem persze nem nagyon volt. A főiskolán mindenféle újdonságokat csináltam a mozaikon belül, mert nem tetszett az a módszer, ahogy addig tanították. Én még a főiskolán vettem fel a Rác nevet. Ez 1950-ben volt. Én magyar festő akartam lenni, és úgy gondoltam, hogy jobb, ha magyar nevem van. A Róth név nagyon németes hangzású név volt, és a háború alatti borzalmak valahogy arra készítettek, hogy ha meghallják a Róth nevet, ne rögtön azt mondják rám, hogy ez is zsidó.

A főiskolán aztán voltak problémáim, mert én párttag voltam addig a kommunista pártban. 1945-ben léptem be, apám hatására, aki nagyon baloldali volt, és ha bosszantani akartuk, akkor azt mondtuk neki, hogy szocdem. Nagyon sok könyve volt a Szovjetunióról. Mi nagyon baloldali módon nevelkedtünk, és ez nálunk természetes volt, hogy baloldaliak legyünk. A budapesti ostrom után, amikor visszajöttem Pestre, találkoztam egy másik muszos [lásd: munkaszolgálat] társammal, Wiener Jóskával, aki Németországból is vissza tudott jönni, és aki már a háború előtt illegális kommunista volt. Azzal valahogy összekeverültem, és az ő révén léptem be a pártba, ő javasolt többek között engem is párttagnak. 1948-ban kirúgtak a pártból, mert burzsoá értelmiséginek számítottam. Ez akkor úgy volt, hogy revízió volt az országban [Az MDP Politikai Bizottsága 1948 szeptemberében hozott határozatot a párttagság felülvizsgálatáról, és 1949 márciusáig tagzárlatot rendelt el, amelyet aztán júniusig meghosszabbítottak. – A szerk.], és a főiskolán is volt egy revíziós bizottság, ami főiskolásokból állt. Azok behívtak, és én szokásom szerint elkezdtem velük vitatkozni, főleg a szocreálról meg ilyesmiről. Ennek az lett az eredménye, hogy visszaminősítettek tagjelöltté, ami gyakorlatilag a kirúgást jelentette. A főiskola párttitkárával elég rosszban voltam, vele is vitatkoztam, nem bírtam befogni a számat. Mindenesre akkor alapítottuk a mozaikosztályt, és így kikerültünk a főiskola Andrassy úti központjából. Akkor jött be a szovjet reform, de az Epreskertben nagyon szabadok voltunk. A szocreált elfogadtuk természetesen, de egész másként dolgoztunk. Nagyon kellemes életem volt akkor.

1951-ben diplomáztam egy mozaikkal. Átengedtek, bár Bernáth állítólag morgott. Ezzel vége lett az ösztöndíjnak, a menzának és a kollégiumnak is. Nagyon zűrés korszak jött, és akkor a Schück Gyuszi rokonom megint befogadott. Ő kimondottan zsidó volt, azt hiszem, még templomba is járt. Legalább húsz évvel volt idősebb nálam. Tébécés lett, sokat volt szanatóriumban is. Egyszer öngyilkosságot is megkísérelt, mert nehezen viselte a betegségét. Gyógyszert vett be, de szerencsére a gyógyszer nem hatott. Én akkor pont vele laktam a Thököly utcai társbérletben, és hallottam, ahogy éjjel nyög, hogy nem hat a gyógyszer. Értesítettem a testvéreit, és sikerült őt megmenteni. A betegsége folytán több szanatóriumban is gyógykezelték, így került le Pécsre, ahol megismerkedett az egyik ápolónővel, aki özvegyasszony volt két gyerekkel. Kialakult köztük egy szimpátia, és egy öregkori házasság lett belőle. A házasság után Gyuszi ott lakott a felesége házában, nem jött vissza Budapestre. Pécsen is halt meg, és ott is van eltemetve. Haláláig tartottuk vele a kapcsolatot. Egy végtelenül kedves és segítőkész ember volt. Szóval a Gyuszi szerzett nekem egy társbérletet a Thököly út 84-ben. A másik szobában egy nagyon egyszerű proletár család lakott, akik nagyon rendesek voltak velem. Egy kis szobában laktak négyen, és befogadtak engem. Náluk étkeztem, mosott rám a Teri néni, aki még most is él. Volt egy gyerekük, Marika. Fűtés nem volt, volt ott egy kályha, de fám sose volt. Voltak baráti családok, ott

vacsoráztam, és csak este mentem haza. Egész jól megvoltam. Akkor senkinek nem volt semmije. Engem fölvettek a Képzőművészeti Szövetségbe 1953–54-ben. Az óriási dolog volt, mert akkor kaptam vajjegyet. Igényeink nem nagyon voltak. Nem éreztem magam nagyon rosszul.

Hegyí Gyuri barátommal, akivel együtt végeztük el a mozaikosztályt, szereztünk valamilyen munkát. És olyan munkákat csináltunk, hogy mások munkáit raktuk ki, mint például a festő Barcsay Jenő vagy Hincz Gyula képeit [*Hincz Gyula (1904–1986) – festő, grafikus, az Iparművészeti Főiskola tanára, majd 1958–63 között igazgatója volt. – A szerk.*]. Ők terveztek mozaikot, de nem értettek hozzá, és akkor mi raktuk ki, és ebből is szereztünk nemcsak pénzt, hanem anyagot is. A megrendelő a magyar állam volt. Egy újpesti uszodát csináltunk akkor, meg egy tizenkettedik kerületi művelődési házat. Akkor én csináltam egy nagyon szocreál mozaikot a felszabadulás ötödik évfordulójára, amit a Képzőművészeti Alap megvett, vagy adott rá pénzt, már nem emlékszem. 1954-ben valahogy kaptam munkát, egy mozaikot kellett csinálnom. Négyen csináltuk a Nagy Lajos király úti nagy szocreál épület falára, és ott én is kaptam egy falfelületet, és a társbérelőimet raktam ki. Mezőgazdaságot kellett ábrázolnom. Kenyérszelő nőt csináltam, ez volt a Teri néni.

Miután én katona nem voltam, egy utólagos behívást csináltak, és Budaörsre kellett bevonulnom három hónapra. Ez még mielőtt elutaztam volna Erdélybe, akkor volt, 1955 nyarán. Altiszteket neveltek ott. A reptéren voltunk, bombákat kellett pakolnunk. Ezzel le is tudtam a katonaságot.

Az öcsém ott maradt Erdélyben, és Marosvásárhelyen az orvosi egyetemre járt. Egyszer el tudott jönni még Pestre, de aztán már nem. Úgy-ahogy leveleztünk, próbáltam útlevelet szerezni, de egészen 1955-ig nem sikerült [lásd: utazás külföldre 1945 után]. Akkor kaptam útlevelet, és 1955 decemberében érkeztem egy éjjel Marosvásárhelyre. Gyuri várt az állomáson. Nős volt már, volt egy gyereke, Andrisnak hívták, aki később meghalt. Gyuri felesége nem volt zsidó. Később, a második sem. Télen Zsögödre mentem Nagy Imre festővel, aki akkor nagyon ismert volt [*Zsögödi Nagy Imre (1893–1976) – festő, grafikus*]. Zsögöd Csíkszereda mellett van, és neki ott volt háza. Nagyon hideg tél volt, mínusz harminc fokok voltak, de én odamentem festeni. Aztán visszamentem [Maros]Vásárhelyre. Hónapokat töltöttem ott, de amikor kitört itt a forradalom, én már megint Pesten voltam. Ha jól számolom, 1955 decemberétől 1956. június végéig voltam Erdélyben.

Akkor visszajöttem, de közben megismertem Zsókát (Keresztesi Erzsébet), a feleségemet. Marosvásárhelyről Kolozsvárra mentem, és a Dobó Feriéknél laktam. A Feri bácsi unokája egy óvodában tanult, és néha elkísértem Feri bácsit, Zsóka meg ott volt óvónő. Először segítettem egy vonatot felállítani a gyerekeknek, így kezdődött. Akkor kezdtem többet lenni már Zsókával, és még akkor megbeszéltük elvben, hogy összeházasodunk. Zsóka családja Abrudról, másik része Meggyesről származott. Ő két fiútestvérével és az anyjával lakott Kolozsváron. Az anyja egyedül nevelte őket. Laci testvére meghalt, Zoli most Szentendrén él. Ők katolikusok, de Zsókának ez soha nem okozott gondot, hogy zsidó vagyok. Az apja elég magyar érzelmű volt, de ő nem élt velük. Lehet, hogy a család nem rajongott ezért a kapcsolatért, de velem ezt nem éreztették. Zsóka pedig végig kitartott mellettem. Őt jobban megérintik a mostani antiszemita megnyilvánulások, mint engem. Ő szokott jobban felháborodni sokszor egy-egy újságcikk kapcsán. Zsóka járt egy katolikus közösségbe, de amikor megtudták, hogy zsidó a férje, nem rajongtak nagyon érte. Ott is hagyta őket.

1956 nyarán visszajöttem Pestre, a társbérletbe. Ha volt pénzem, akkor én is beszálltam, de azért nagyon bizonytalan volt minden. Nem volt igazán munkám. Nagyon akartam mozaikozni. Zsókával leveleztünk, és egyszer átjött, mert voltak itt rokonai Rákosszentmihályon. Egyszer eljött hozzám, és én elkísértem a HÉV-hez, és amikor hazamentem, nagy ordibálást hallottam a Felvonulási térről, éppen akkor fűrészelték a Sztálin szobrot [lásd: 1956-os forradalom]. Persze odamentem. Nagy tömeg volt ott, és jöttek a teherautók, és mondták, hogy mennek a Rádióhoz, és én fölszálltam. Nekem ez egy óriási élmény volt. Ugyan nem voltam már párttag, de baloldalinak tartottam magam, és hirtelen nem tudtam, hogy mi történik, és kíváncsi voltam. A forradalomkor rájöttem, hogy sokan nem azok, mint ahogy azt addig gondoltam. Meghívtak taggyűlésekre a Szövetségbe a mostani Fészek-klubba. A kommunista pártnak a taggyűlése volt ez, fel is szólaltam, de persze lehurrogtak. Pár hónappal később már forradalmi gyűlést tartottak ugyanott, és ugyanezek a palik rémesen forradalmárok voltak. Szóval elkerültem a Rádióhoz, és figyeltem. Nem féltem, harminc éves voltam, egyedül voltam, családom nem volt, ebben a korban az ember nem fél. Mondjuk, nem mentem oda, ahol nagyon lőttek. De én már az ostromkor kitapasztaltam, hogy hogyan vigyázzon az ember a bőrére.

Hazamentem, de minden nap bementem a városba. Persze azért ha valaki rám üvöltött volna, hogy zsidó, pláne hogy ávós, akkor ott helyben fölakasztanak. Sárközi Mártához mentem föl, ővele mentünk ide-oda, meg a Márkuséknál is voltam a Szalay utcában. Az volt az érdekes, hogy az osztálytársaim mind pincékben bujkáltak, én meg azzal vágtam föl, hogy kenyérért álltam sorba. A házban esténként összegyűltünk az alagsorban, és hallgattuk a Szabad Európa rádiót. A Nyugatinál volt egy láda, ahová mindenki bedobhatott pénzt, senki se őrizte, nekem ez nagyon imponált. Ez már november elsején volt. Néhány villamos már járt, és nagyon sok kirakatot kitörtek. Sztrájkok voltak. Volt egy üzletvezető Zuglóban, aki egy közértet vezetett. Ő azt mondta, hogy ő már kinyitna, most már viszonylag jó idő van. És kérdezte, hogy nem segítenénk-e neki az üzletét rendbe tenni. Másnap öten-hatan elmentünk Zuglóba, ott rendeztük az üzletet.

A volt társbérlelők közben elköltöztek, mert az óbudai téglagyárban dolgoztak, és ott voltak kisebb barakkszerű lakások, oda elköltöztek. Egyszer én is elmentem oda meglátogatni őket, és akkor nagyon mondtam nekik, hogy most már béke lesz meg minden, és akkor Imre – így hívták a férfit – kivitt a barakk elé, és fölmutatott a Hármashegyre, és mondta: „Látod azokat a fényeket, Kázmér?” Hogyha mérges volt, vagy ki akart nevetni, akkor Kázmérnak hívott. Mondtam neki, hogy látom. „Azok mind oroszok”, mondta. Csak figyeld meg azt a nyugodt békét, amit ti itt a városban gondoltok. És igaza volt. Én persze nagyon bíztam benne, hogy béke lesz. November negyedikén arra ébredtek ott a Thököly úton, hogy nagy ágyúzás van. Lerohantam az utcára, és akkor mondták, hogy az oroszok megtámadtak. Én akkor ott álldogáltam, és kimentem a Stefánia útra, és láttam az egyik épületnél egy csomó embert olaszul beszélni. Ott volt az Olasz Nagykövetség. Odamentem, és megkérdeztem franciául, hogy kik ők. Ők meg magyarázták, hogy ők olasz újságírók és tévések, és tegnap érkeztek, akkor a legnagyobb béke és nyugalom volt, most meg mit csináljanak, itt háború van. Én mondtam nekik, hogyha valaki hajlandó velem jönni, én szívesen bekísérem őket a városba, és megmutatok mindent. Arra gondoltam, hogy a propaganda úgyis mindent elmismásol, és gondoltam, lássák saját szemükkel.

Nem nagyon akartak, de egy közülük, egy Vittorio Mangili nevű milánói újságíró és tévés jól beszélt franciául, és akkor két-három napig bementünk a városba, ott filmezett, amit tudott, este mindig visszahoztam őt [*Mangili az olasz rádió milánói munkatársa volt. Október 28-án érkezett meg*]

Budapestre Bécsből, és 28–31 között naponta ingázott a két főváros között, hogy anyagait továbbítani tudja, hiszen Magyarországon hírzárlatot rendeltek el. – A szerk.]. Egyszer véletlenül összejött Bibó Istvánnal. Mert akkor vittem a városban, és a belvárosban a Szalay utcában laktak a Márkusék, és fölmentünk, gondoltam, leülünk egy kicsikét, és iszunk egy pohár vizet. Ott beszélgettünk, és hirtelen megjelent Bibó Pista, éppen jött a Parlamentből. Ő akkor miniszter volt, és Márkuséknak nagy barátja volt. Én nem mertem megmondani a Vittoriónak, hogy itt van egy miniszter, mert féltem, hogyha elkapnak, és ő elmondja, hogy kit látott, akkor Pista bácsinak lesz baja belőle. Sokat találkoztam én a Bibóval. Vittorio nem tudta pontosan a nevemet, mert folyton igazoltattak, én meg gondoltam, hogy jobb, ha nem tudja a nevemet. Ez azért érdekes, mert ő évekkel később, a forradalom negyvenéves évfordulójára eljött megint Pestre. Keresett engem, de úgy, hogy „hol vagy, Lajos?”. Írt a „Magyar Hírlap”-ban egy újságcikket „Lajos jelentkezz” címmel [*Magyar Hírlap, 1996. október 3. – A szerk.].* Ez 1996-ban volt. Nem is én, hanem a feleségem, Zsóka olvasta, és rájöttünk, hogy engem keres. Bementem akkor az Olasz Intézetbe, hogy megkérdezzem, tudnak-e valamit Vittorióról. Azt mondták, hogy tudnak, ha várok egy kicsit, akkor mindjárt jönni fog. Tényleg jött, és nagy összeborulás volt. Ő nem csak a forradalom miatt jött, hanem egy nemzetközi jótékonyági szervezetnek is tagja volt. Él még, és azóta is levelezünk. Karácsonykor szoktunk lapot írni, és elküldte a filmet, amit ő csinált. Milánóban egyszer meglátogattam.

Zsóka kint volt Rákosszentmihályon a forradalom alatt, de semmilyen kapcsolatot nem tudtunk létesíteni. Egyszer elmentem Hegyi Gyuriékhoz, harcok voltak, de már csendesedtek. Mit ad Isten, valahogy odatelefonált Zsóka, nekem akkor nem volt telefonom. Akkor megbeszéltük, hogy odajön hozzám.

Hivatalosan 1957-ben házasodtunk össze. Andor bácsi és Márta voltak a tanúk. Semmilyen egyházi szertartás nem volt, hiszen Zsóka katolikus. Nem volt templomi esküvő. Ettünk egy nagyon finom citromos süteményt a Gerbeaud-ban, a Vörösmarty téren. Andor bácsi meghívott, ez volt az esküvőnk. Márta rögtön befogadta Zsókat. Elköltöztünk a Márkusék lakásába, tudniillik Márkus Andorék a Czitrom Gabival és Annával próbáltak disszidálni. Lenke néni még a forradalom előtt elment a fiához, nem is jött vissza. Ez úgy történt, hogy látogatóba ment ki egyedül, mert a férje nem kapott útlevelet, és közben kitört a forradalom, és nem tudott visszajönni. Andor bácsi itt maradt a lányával. Azt mondták, hogy elmennek december elején, és menjünk az ő lakásukba, a Szalay utcába. De elsőre nem sikerült a disszidálás, és visszajöttek. Másnap megint elindultak, és akkor sikerült. Akkor mi már ott maradtunk. A második disszidáláskor csak a fiatalok mentek el, de azt mondta Andor bácsi, hogy költözzünk oda az egyik szobába, legalább nem lesz egyedül. Andor bácsi 1958-ban kapott útlevelet, és akkor elment Angliába. Nálunk soha nem merült fel, hogy elmenjünk az országból. Utólag nem is értem, hiszen szinte minden jó barátom elment. Az 1960-as évek végén is lett volna rá lehetőségem. Nyelveket is tudtam, de én magyar festő akartam lenni.

1958-ban egyedül maradtunk a Szalay utcában. Ez egy nagyon szép lakás volt. Két szoba, hall, konyha, fürdőszoba. Csak sok volt a svábbogár, ez nagyon kellemetlen volt. Amikor a gyerekek megvoltak, akkor már kicsinek bizonyult. A nagyobbik szobát használtam én festésnek. Zsóka is elkezdett közben dolgozni. Először is megkapta a magyar állampolgárságot. Hivatalosan kértük a román nemzetgyűlést, hogy magyar állampolgár lehessen. Választ nem kaptunk a román követségen. Ő akkor már dolgozott a fővárosi tanács óvodájában. Ott megtudta, hogy ha a szülei Nagy-Magyarországon éltek, akkor megkapja automatikusan. Beadtuk a Belügyminisztériumba a

kérelmet, és pár hét alatt megkapta 1957-ben. Később aztán estin elvégezte a Gyógypedagógiai Főiskolát, így lett gyógypedagógus. Először a Gát utcában volt egy iskola, József Attila szülőházával szemben, és hosszú éveket ott volt. Szellemileg sérült gyereket tanított ott. Nagyon jól csinálta, értett is hozzá, és szerette is. Később átkerült a Tolnai Lajos utcába, onnan ment nyugdíjba. Közel ötven évig csinálta ezt. Ez egy nagyon fárasztó dolog.

Egész 1977-ig ott laktunk a Szalay utcában. Közben többször mentünk Erdélybe. Én meg maradtam szabadúszó. Egy ideig Hegyi Gyurival együtt dolgoztunk. Volt egy időszak, amikor linómetszeteket csináltunk a Képcsarnoknak, vagy mozaikreliefeket csináltam. Közben utazgattam. 1960-ban én már utaztam Párizsba, pont a Czitromékhoz. Később a Zsókéval együtt kaptunk útlevelet, mint kiderült azért, mert a Szalay utcai lakás közel volt a Belügyhöz, és a portásnő utólag mesélte el, hogy folyton jártak utánunk érdeklődni, hogy utazunk-e vagy nem. Szerintem bíztak abban, hogy kint maradunk, és marad egy jó lakás üresen. 1977-ben költöztünk ide. Ez a lakás Z. Gács György nevű iparművésznek volt a műteremlakása [Z. Gács György (1914–1978) – *festő, iparművész, egyetemi tanár*]. Ő ezt a lakást műteremmé nevezte ki. Akkor az volt a szabály, hogy műteremlakásban csak képzőművész lakhatott. Nem volt a Művészeti Alapé, de ők nevezték ki a lakókat. Amikor én bementem hozzájuk, akkor ezt adták nekem, a Z. Gács György, máshova költözött.

A testvérem idegsebész lett, amit nagyon szeretett csinálni. 1981-ig Marosvásárhelyen élt, sokszor voltunk náluk, nyaraltunk a hegyekben meg a Fekete-tengernél. Ők is jöttek sokat Budapestre. Gyuri sokkal felnőttebb volt, mint én, és sokkal Róthabb. Ő náluk a gyerekek mindig rendre voltak tanítva, fegyelem volt, tanulni kellett, ahogy ez régen a Róthokra is jellemző volt.

Gyurinak sikerült valahogy eljutnia Németországba. Volt egy házi szekusa [lásd: Securitate], aki állandóan járt hozzá. Mi szerettük volna, hogy Pestre költözzenek, de azt valahogy a felesége nem nagyon akarta. Gyuri hiába adott be útlevílkérelmet, nem kapta meg, és végül valahogy rábeszélte a szekust, hogy engedje ki, ő vissza fog jönni. Aztán megkapta az útlevelet. Nekem akkor már voltak Németországban kiállításaim, éppen Frankfurtban, és az ottani magyarok vagy zsidók, akiket ismertem, elő tudták Gyurinak készíteni a terepet, és segítettek. Az iratait én vittem ki neki. Kiment, és kint maradt. Ő mint német mehetett ki, Róthnak hívták, németül jól tudott, a németek ezért engedték be, és ezért tartották ott. Először egy kisvárosban egy kórházban egy harmadrendű állást kapott, ahhoz képest, hogy ő már akkor jó nevű orvos volt [Maros]Vásárhelyen. De ő még akkor nem akart kint maradni. Aztán a német hatóságok elvették az útlevelet. Egyszer behívták, és azt mondták, hogy az útlevelet nem kapja már vissza.

A gyerekek akkor az anyjukkal voltak. Én többször látogattam akkor őket, és próbáltam Gyurit helyettesíteni. Gyurinak nem volt könnyű dolga. Meg is mondták neki, hogy mint idegsebész nem dolgozhat, mert ez egy olyan szakma, ahol úgy összetartanak az ottaniak, hogy maguk közé senkit nem engednek be. De lehet ideggyógyász. Letett valamilyen vizsgát, de ő imádta a sebészetet. Kölnben később nyitott egy ideggyógyászati magánrendelőt. Persze úgy, hogy óriási kölcsönöket kapott, de nagyon jól ment neki. 1983-ban sikerült a második feleségének is kimennie. Nagyon nehéz dolga volt, mert a szekus rámászott, de végül őt is kiengedték. Ez Gyurinak óriási segítség volt, mert akkor a rendelőben Marika volt a segédje, de volt két német segédje is. A gyerekek közben megnősültek még Romániában. Gyuri fia, Péter mérnök lett, és egy német cégnek a menedzsere. Először átjött Pestre, most Bécsben van. A másik fiú, Zoli sebész lett.

Mivel nekem több barátom és rokonom élt főleg Németországban, sokat utaztunk ide. Természetesen Erdéllyel is tartottuk a kapcsolatot. Zsuzsi unokahúgommal rendszeresen találkoztam Bécsben, és voltam Svájcban is.

Nálunk kiderült, hogy nem lehet gyerekünk. Én megvizsgáltattam magam, és azt mondta az orvos, hogy én vagyok a hibás. Zsókával megbeszéltük, hogy örökbe fogadunk gyerekeket. Volt egy nagyon jó árvaház, ott volt a Rajk-gyerek is [*Rajk László letartóztatása után feleségét, Rajk Júliát is letartóztatták (1949), és 1950-ben az MNDSZ-beli tevékenysége („hibás nőpolitika”) miatt ötévi fogházbüntetésre ítélték. Négy hónapos gyermeküket, ifjabb Rajk Lászlót a Lóczy úti csecsemőotthonban helyezték el, nevét Kovács Istvánra változtatták, születési dátumát meghamisították. – A szerk.*]. Itt csecsemők voltak csak. Odamentünk, és ott kiválasztottuk a Balázst, ő 1967-es születésű, és 1968-ban került hozzánk. Aztán úgy éreztük, hogy kéne egy testvér, és akkor megint onnan, Gergőt fogadtuk örökbe. Persze akkor más volt a nevük. Balázst megkereszteltük. Sárközi Mártának volt egy ismerőse, aki szerzetes volt, akkor ez tilos volt, de keresztelhetett, és otthon megkereszteltük. Később Gergőt is. Mivel a gyerekek biztos, hogy nem voltak zsidó származásúak, nekünk ez természetes volt, hogy megkereszteljük őket. A fiaimmal nagyon sok gondunk volt. Ami az én zsidóságomat illeti, akkor mondtam ezt meg a fiaimnak, amikor egyszer Balázs tanítónője üzent nekünk, hogy Balázs szekrényében egy német katonai repülőgép fotója van kivágva egy újságból. A gyerek gyűjtötte a repülőgépek fotóit, mert imádta, és nem tudta, hogy ez tulajdonképpen milyen gép. Akkor viszont mindent elmondtam nekik a zsidóságomról, meg arról, hogy mi folyt itt a második világháború alatt a zsidókkal. Nem tudom, hogy ők ebből mit értettek meg, de többet erről nem beszéltünk. A Balázs a Richter Gyógyszergyárban dolgozott vegyésztechnikusként. Egy buta autóbalesetben meghalt. A járdán gázolták el, harminc éves volt. Gergő 1971-ben született. Ő villanyszerelő. Van négy gyereke: Dani tizennégy éves, Evelyn tizenegy, és van még egy kétéves ikerpár testvérük is, Gabi és Marci.

A barátaim azok maradtak, akikkel még Kolozsváron gyerekként megismerkedtem. Haláláig tartottam a kapcsolatot Sárközi Mártával, Schück Gyuszival, Hegyi Gyurival.

Én zsidónak tartom magam, sőt büszke vagyok rá, de vallásos nem vagyok. Nem ért engem különösebb antiszemita megnyilvánulás, de azért mindig érzem a távolságtartást. Ez az egész felnőttkoromra érvényes. Ha egy társaságba kerülök, mindig rögtön tisztázom, hogy zsidó vagyok, és nem bánom. A szüleim szempontjából persze nagyon bánom, hogy ez úgy alakult, de azért ez nem egy szomorú dolog, hogy zsidó vagyok. A zsidók állandóan analizálnak, nekem ez a munkám során is fontos. Jártam Izraelben, mert csináltam ott egy mozaikot, de nem kíváncszom oda. A Hegyi Gyurinak vannak ott rokonai, ő nagyon zsidó volt egyébként. Gyuri már sajnos meghalt. Egyszer kapott egy megbízást, egy zsinagóga külső falára egy mozaikot tervezett. A téma is megvolt, Jákob létrája. Jákob álmát úgy kellett megoldani, hogy ne legyen figura benne. Szerintem nagyon jó lett. Ez Tel-Avivban volt, 1989-ben. Emlékszem, hogy kint hallgattuk, hogy Ceaușescu kivégezték. Tíz napot töltöttünk kint. Hétvégén elmentünk Gyuri rokonaihoz Észak-Izraelbe, egy kibucba. Dalia volt a neve [*A Dalia kibuc ma is létezik, Haifától 30 kilométerre fekszik. – A szerk.*]. Ott körülvittek minket, és meséltek. Nagyon tetszett minden, és büszke voltam rá, hogy zsidó vagyok, de soha nem akartam kint maradni. Az ortodox zsidók nagyon zavartak, és nagyon ellenszenvesek voltak nekem. Izraelben egy magánlakásban laktunk, de nagyon megkérték minket, hogy vigyázzunk a kószerségre. Amire mi nem tudtunk vigyázni, mert vittünk kolbászt.

Mint művész sikeresnek érzem magam. Nekem nagyon fontos, hogy festő lettem, ezt egy mesterségnek tartom. Néha a guta üt meg, mert sosem érem el azt, amit szeretnék. Ha nem csinálom, akkor az a baj. Sikerem sose volt, mert nem sikerült sose azt csinálnom, amit kellett. Valahogy túl absztrakt voltam, most meg túl figurális vagyok sok szempontból. De mindig azt csináltam, amit akartam, és ez egy óriási dolog. Előnye, hogy egyedül dolgozik az ember. A mozaik néha kollektív munka, de nem függtem főnöktől, és ez óriási előny volt. Most beindult, van egy galéria, amelyik foglalkozik velem. Én nem bánom, hogy ez ilyen későn jött. Májustól leköltözöm Szentendrére, a művésztelepre. Ott nagyon jól lehet dolgozni. Zsóka is velem jön. Van ott egy kis szoba. Ameddig nincs túl hideg, addig ott vagyok, szeptember-októberig. Alig várom, hogy kimehessek.